

1. QARABA : ET MOLOG YASI, RAZ S V S RH DL R

Qaraba Az rbaycanın n q dim tarixi vilay t l rind n biridir. Az rbaycanın ayrılmaz t rkib hiss si olan Qaraba ın adı Az rbaycan dilind ki «qara» v «ba » sözl rind n m l g lmi dir. «Qara» v «ba » sözl rinin birl m si Az rbaycan xalqının özü q d r q dim tarix malikdir. Dünyanın h r yerind bu sözl rin birl m sinin Az rbaycanın konkret razisin aid edilm si d danılmaz h qiq tdir. Az rbaycan xalqının öz do ma torpa ının bir parçasına verdiyi «Qaraba » adı ilk m nb l rd h l 1300 il bundan vv l (VII srd !) i l nmi dir.¹ Qaraba vv ll r bir tarixi-co rafi anlayı kimi konkret m kanı bildirmi , sonra is Az rbaycanın geni co rafi razisin aid edilm si dir. Yeri g lmi k n, bu hal Az rbaycan üçün xarakterikdir: **Naxçıvan h ri - Naxçıvan bölg si, ki h ri- ki bölg si, G nc h ri-G nc bölg si, L nk ran h ri-L nk ran bölg si** v i.a.²

«Qaraba »ın Az rbaycanın konkret bir vilay tinin, bir bölg sinin adı kimi formala ması tarixi onun etimologiyasının daha elmi kild izahına imkan verir. Çünki Az rbaycan dilind (h mçinin ba qa türk dill rind) «qara»nın r ngd n ba qa «sıx», «qalın», «böyük», «tünd» v ba qa m naları da vardır.³ Bu baxımdan. «Qaraba » termini «qara ba », y ni «böyük ba », «sıx ba », «qalın ba », «s falı ba » v s. m nası k sb edir.⁴ Bel likl , **Qaraba ın** özü kimi «Qaraba » sözü d **Az rbaycan xalqına m xsusdur.**

Qaraba dan b hs ed rk n qar ıya vv l bel bir sual çıxır: Qaraba haradır, Az rbaycanın hansı razil rini hat edir? Bu sualın cavabı bu gün daha aktualdır v erm ni separatçıları t r find n tör dilmi «Da lıq Qaraba problemi»nin d rk edilm si üçün mühüm h miyy t malikdir. Qoyulmu suala cavab üçün ilk m nb y müraci t ed k. Vaxtı il bu razini hat ed n Az rbaycan dövl tinin - Qaraba xanlı ının v ziri olmu *Mirzə Camal Cavanşir** özünün «Qaraba tarixi» (1847) s rind bu m s l d n b hs ed rk n yazırdı: «*Qədim tarix kitablarının yazdığına görə* (kursiv bizimdir—*Y.M.,K.Ş.*) Qaraba vilay tinin s rh dl ri bel dir: *cənub tərəfdən* Xudaf rin körpüsünd n Sınıq körpüy q d r-Araz çayıdır. ndi (Sınıq körpü) Qazax, m ddil v D mirçi-H s nli camaatı arasındadır v Rusiya dövl ti m murları onu rus istilahi il Krasnı most, y ni Qızıl körpü adlandırırlar. *Şərq tərəfdən* Kür çayıdır ki, Cavad k ndind Araz Çayına qovu arağ gedib X z r d nizin tökülür. *Şimal tərəfdən* Qaraba ın Yelizavetpolla s rh di Kür çayına q d r-Goran çayıdır v Kür çayı çox yerd n (keçib) Araz çayına çatır. *Qərb tərəfdən* Kü b k, Salvartı v rikli adlanan uca Qaraba da larıdır».⁵

Rusiya i alı v müst ml k çiliyinin ilk dövründ Qaraba ın razisi v s rh dl rinin bel d qiq t svir edilm si onunla izah olunur ki, **1)** bu faktı bilavasit Qaraba ın idar sil m ul olan dövl t adamı yazır, ba qa sözl , h min fakt r smi s n dl r saslanan r smi sözdür, Rusiyanın xidm tind olan dövl t adamının r smi sözüdür; **2)** dig r t r fd n, bu fakt yalnız reallı a. t crüb y saslanmaqla qalmayıb, ilk m nb l rl d sübut olunur. Mirz Camalın mövqeyinin do rulu unu göst rm k

*Mirz Camal Cavanşir (1775-1853) - sl n Qaraba dan olan m hür Az rbaycan tarixçisi.

«Qaraba nam » mü llifl rind n biri

üçün *qədim tarix kitablarına istinad etməsi* t sadüfi deyil. Göründüyü kimi, siyasi-co rafi m kan olaraq, tarixd h mi «**Da lıq Qaraba** » deyil, bütöv halda, y ni Qaraba ın bütün razisini - da larını, düz nl rini hat ed n ümumi bir «**Qaraba** » anlayı ı olmu dur. Ba qa sözl , «**Da lıq Qaraba** » anlayı ı çox sonraların «m hsuludur», separatçılıq niyy ti il Qaraba ın bir hiss sin verilmi addır. Adic m ntiq d bunu sübut edir: **g r Da lıq Qaraba varsa, dem li, düz n v ya aran Qaraba da var!** Reallıq da bel dir: bu gün Azərbaycanda h m **Da lıq Qaraba** var, h m d **Aran Qaraba** (y ni **düz n Qaraba**)! **Özü d h m düz n (aran).** h m d **da lıq Qaraba** h mi , bütün tarixi dövrl rd bir xalqın - Az rbaycan xalqının v t ni olmu dur, dilind «**qara**» v «**ba** » sözl ri olan xalqın! Az rbaycan xalqının yüzl rl n q dim, n nadir folklor nümun l ri, musiqi incil ri m hz Qaraba da yaranmı dır, Qaraba la ba lıdır.

2. QARABA N Q D M ZAMANLARDAN XANLIQLAR DÖVRÜN D K

2.1. r b xilaf tin d k

Qaraba t ke Az rbaycanın deyil, ümumiyy tl , dünyanın da n q dim tarix malik olan diyarlarındanr. Bu razid ki Azıx ma arasında n q dim insanların ya ayı m sk ni a kar edilmi dir. Bu ya ayı m sk ni Az rbaycanın, o cüml d n Qaraba ın, Aralıq d nizi hövz si v rqi Afrika il birlikd insanlı ın ilk v t nl rind n biri oldu unu sübut edir. Azıx ma arasının t dqıqatçısı, Az rbaycan alimi M.Hüseynov yazırdı: «Azıxda öyr nilmi çay da ı al tl ri m d niyy tl ri, rqi Afrikanın Olduvay m d niyy ti* kompleksi il yaxınlıq t kil edir. Eyni zamanda, al tl rin hazırlanmasında f rqlı c h tl r d vardır ki, bu da, Azıxın alt t b q l rind n a kar olunmu m k al tl rini *Quruçay mədəniyyəti* (kursiv bizimdir - *Y.M., K.Ş.*) adlandırmaq imkanı vermi dir... *Quruçay mədəniyyətinin yaşı isə 1 milyon 200 min ildən də qadımlərə aid edilə bilər*».⁶

1968-ci ild Azıx ma arasının **a öl**** t b q sind n **Azıx adamı - azıxantrop** adlandırılan insanın ç n sümüyü tapılmı dır. Azıx adamının 350-400 min il vv l ya adı ı güman olunur. Qaraba da **Mustye***m d niyy ti** daha çox Ta lar ma arası il t msil olunmu dur.⁷ Qaraba ın arxeoloji c h td n öyr nilm sinin davam etdirilm si burada da dövrünün **mezolit v eneolit** dövrl rinin d geni inki af etmi oldu unu mü yy nl dir bil r. **Eneolit** (e. .VI-IV minillikl r), **tunc v ilk d mir** dövrl rind (e. . IV minilliyin sonu - I minilliyin vv li) Qaraba ın h yatında böyük d yi iklikl r ba vermi di.⁸ Son tunc v ilk d mir dövrü (e. . XIII-VII srl r) **Xocalı-G d b y m d niyy ti** adı almı dır. Bu dövr aid Xocalı q biristanlı ı arxeoloji abid sind n üstünd A ur (Assuriya)****hökmdarı Adadnirariy aid mixi yazı olan **qiq muncuq** tapılmı dır. Bu v dig r tapıntılar bölg nin Yaxın rql iqtisadi v m d ni laq l rini t sdiq edir.

* Olduvay (Oldoway) - imali Tanzaniyada d r . Arxeoloqlar buradan 2 mln. il ya ı olan q dim insan qalı ı tapmı lar

**ransada Amyen h rinin k narı (Saint-Acheul). Avropa v Asiyada ilk paleolit dövrü abid si

***Fransada ma ara adı (Le Moustier). Orta paleolit dövrü abid si

**** ur (Assuriya) imali Mesopotamiyada q dim dövl t. E. . VIII srin ikinci - VII srin birinci yansında qüdr tli vaxtına çatmı dı. E. .

605-ci ild Midiya v Babil t r find n varlı na son qoyulmu dur.

I Adadnirari e. . 1307-1275-ci ill rd hökmranlıq etmi dir.

T s r rüfat v m d ni h yatın inki afı il yana ı, etno-siyasi prosesl r d davam edir. Az rbaycanın c nubunda qüdr tli **Manna dövl ti** (e. .IX-VI srl r) meydana g lir. Manna Assuriya v Urartu* il mübariz d müst qilliyini qoruma a nail olur. imali Az baycan torpaqları, o cüml d n Qaraba razisi Urartunun i allarından k narda qalır. *Bu dövrdə, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda (Zaqafqaziyada) erməni etnosu yox idi.* Çox sanballı t dqi qatçılar, kollektiv monoqrafiyanın mü llifl ri Zaqafqaziyanın siyasi tarixind n b hs edrk n vahid fikir söyl yirl r: **Urartunun sas razisi SSR -nin s rh dl rind n** k narda yerl irdi. *Qədim dövrdə və orta əsrlərdə ermənilərin kompakt yaşadığı ərazi də indiki Ermənistan SSR-in hüdu dlarından uzaqda idi*¹⁰ Urartu dövl tinin varlı ına son qoyan **Midiya dövl ti** (e. . 672-550) zamanı v ziy t d yi di. Midiya c nub- rqi Zaqafqaziyanı özün tabe etdi. Bu v ziy t **h m nil r dövrdünd** d (e. .50-330) davam etmi di.

Makedoniyalı sg nd r (e. .336-323) h m ni dövl tini da ıtdıqdan sonra Az rbaycanın imalında siyasi prosesl r yeni m rh l y q d m qoydu. Bunun tic si idi ki, Makedoniyalı sg nd rin qısa müdd tli hakimiyy tind n sonra, onun ölümü il imperiyası parçalandıqda Az rbaycanın c nubunda **Atropatena**, imalında is **Albaniya dövl ti** ri yarandı. *(Son dövrlərdə Azərbaycan tarixçiləri Atropatenaşünaslıq və Albanşünaslığı yeni elmi əsərlərlə zənginləşdirmiş, uzun zaman erməni müəllifləri tərəfindən qəsdən saxtalaşdırılmış olan bu dövrün elmi əsaslarla araşdırılmasına böyük töhfələr vermişlər. Onları burada xüsusi olaraq sadalamağa ehtiyac görmədik -Y.M., K.Ş.).* E. . IV srd v sonralar Atropatena Az rbaycanın imalında da razil r malik idi v bu zaman Qaraba razisin daxil olan torpaqların bir hiss si h min Az rbaycan dövl tin tabe idi (*Xəritə 1*). Atropatena il eyni zamanda yaranmı Albaniya dövl ti t xmin n e. . IV- e. VIII srl rind mövcud olaraq, 1200 il yaxın dövr rzind Az rbaycan tarixind böyük rol oynadı. Albaniya s rh dl rini geni l ndir r k bütün Qaraba razisini hat etdi v bu dövl t Qaraba ı öz t rkibind qoruyub saxlamaq üçün misilsiz mübariz apardı v b zi istisnalarla buna nail ola bildi. F.M mm dovanın Albaniya dövl tinin, o cüml d n onun t rkib hiss si olan yal tl rin (Sakasena, Otena - Uti, Orxistena - Arsax**, Araksena v s.) razisi v s rh dl rini tarixi dinamikada ks etdirdiyi **6 x rit si** d bu fikri t kzibolunmaz sur td t sdiq edir (H min x rit l rd n biri burada verilir - *Xəritə 2*).

Qaraba Az rbaycan Albaniya dövl tin m xsus oldu u kimi, burada ya ayan etnoslar — uti, sovdey, qarqar v ba qalan da alban tayfaları idil r.

Erm nil rin ilk d f C nubi Qafqazda (Zaqafqaziyada) peyda olmaları t xmin n e. . II srd n sonralara t sadüf edir. Onların regiona daxil olması il yerli dövl tl r v xalqlara qar ı t cavüzkar f aliyy tl ri d ba lanır. Bu dövrd erm nil r

*E. .IX-VI srl rd mövcud olmu q dim dövl t. E. . VI srd midiyahılar onun varlı ına son qoydular.

** Arsax, h mçinin Albaniya dövrün aid dig r toponiml r (Sakasena, Sa-kan, Saki // ki v s.) q dim türk tayfalarından biri olan saklarla ba lıdır. Arsax, Arsak, rsak « r» («igid», «ki i») v «sak» sözl rind n m l g lm kl , q dim türk dill rind « r sak» - «igid sak» v ya «sak igidi», «ki i sak» v ya «sak ki isi» m nasındadır. Bu barad bax, h mçinin Seyidov M. . - Qaraba -Arsaq - Ap a toponiminin etimologiyası haqqında qeydl r // Az rbaycan filologiyası m s l l ri. Bakı, 1983, s. 150; C f rov C. - Arsaq sözünün etimologiyası // Qaraba dün n, bu gün sabah. Bakı, 2002, s. 41

Kiçik Asiyanın rınd ki erm ni çarlı nı qondarma «Böyük Erm nistan» adlandırır v köçüb m sk n saldıqları bütün razil ri erm ni torpaqları elan etm y c hd edirl r. Roma imperiyasının e. . 66-cı ild II Tiqranı darmada m etm si il uydurma «Böyük Erm nistan» fsan si puça çıxır, onlar Romanın vassalına çevrilir. Bu v ziy t IV sr d k davam edir. Bel oldu u halda erm nil rin Albaniyanın tarixi torpaqlarını Erm nistanın t rkib hiss si kimi q l m verm si heç bir elmi-tarixi sasa malik deyil. Halbuki erm nil rd n f rqli olaraq Az rbaycan-Albaniya dövl ti müst qil siyas t yeritm kd davam edirdi v Qaraba m tarixi vilay tl ri onun t rkibin daxil idi. T dqiqatçının yazdı na gör , «m nb l rin t dqiqı v I-IV srl rd ki gerç klkl rin öyr nilm si bizi min edir ki, Albaniyanın c nub s rh di Araz çayı boyunca keçmi dir».¹¹

Qaraba m Az rbaycana m xsus oldu unu v burada n q dim zamanlardan ba layaraq müxt lif türk etnoslarının ya adı nı Az rbaycan v ümumtürk ifahi xalq d biyyatının möht m abid si olan «Kitabi-D d Qorqud» dastanları da sübut edir. D d Qorqud dastanları VI-VII srl rd Qaraba da daxil olmaqla bütün Az rbaycan torpaqlarında, o cüml d n Göyç gölü hövz sind yayılmı dır. Bu qiym tli xalq-q hr manlıq eposunun t sdiq etdiyi kimi, b zi o uz q hr manları h tta M h mm d Pey mb rin (s.) hüzuruna ged r k onun özü il d görü mü dü l r. **A qoyunlu hökmdarı Uzun H s nin (1453-1478) göst ri i il yazılmı m hur O uznam d (bu B kr Tehraninin 1470-ci ild yazdı ı «Kitabi-Diyar-b kriyy »sind) Göyç d nizi yaylaqlarının v Qaraba m q dim o uz türkl rin m xsus oldu u, o uz türkl rinin soykökünd duran O uz Xaqanın Göyç d nizi yanında d fn olundu u, Bayandur Xaqanın is Qaraba da, Göyç d nizi yaylaqlarında ya adı ı v orada da d fn olundu u göst rilir.**¹²

2.2. Qaraba r b xilaf ti dövründ . Arsaxda qriqorianla dırma v erm nil dirm y dair

Qaraba m tarixind sas d yi iklikl r r b xilaf tinin i alları v bunun n tic sind Albaniya dövl tinin aradan qaldırılması il ba verir. r b i allarınad k Qaraba m tarixi halisi etnik baxımdan eyni kökd n, y ni Az rbaycan-Albaniya kökünd n oldu u halda, bu dövrd r b xilaf tinin Az rbaycanla ba lı yeritdiyi faci li siyas t n tic sind vilay tin da lıq hiss sind erm nil rin dini üstünlüyünün t min ediim si, zaman keçdikc etnik sah d d özünü göst rdi: Albaniyanın tarixi Arsax bölg si halisinin v v lc qriqorianla dırılmasına, bunun ardınca da erm nil dirilm sin ba landı. *Azərbaycanın bu bölgəsində qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə proseslərinin səbəbləri, gedişi və erməni—xilafət əməkdaşlığının mahiyyəti və b. problemlər, onun tarixi ədəbiyyatda necə əks olunması məsələləri akad. Z.Bünyadov* tərəfindən xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir.*¹³ T biidir ki, qriqorianla dırmaya nisb t n erm nil dirm uzun proses olmalı idi v h çiq t n d , bu bel oldu. Ona gör d Z.Bünyadov akad. *S. T. Yeremyanın* * « VII əsr-dən (qəti olaraq VIII əsrin əvvəllərindən) Alban kilsəsinə erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi baxılırdı» v *bu zaman Arran vilayətindən Sünik, Arsax, Uti və başqalarının erməniləşdirilməsini iddia edən* fikrin etiraz ed r k yazır: « ki müxt lif anlayı olan erm nil dirm

*Ziya Bünyadov (1923-1997) - r q ünas, Az rbaycan ME A-nm akademiki

**S.T.Yeremyan (1908) - tarixçi, Erm nistan EA-mn akademiki

v qriqorianla dırma anlayı larının qarı dırılması diqq ti c lb edir. Bu yerd erm ni kils sinin köm yi il Arran halisinin yalnız qriqorianla dırılmasından danı ıla bil r. S.T.Yeremyanın bu bar d ki nöqteyi-n z ri o q d r d do ru deyildir, çünki Arran vilay tind Sünik vilay ti v Arsaxın xeyli hiss si XII srin vv ll rin yaxın erm nil dirilmi dir».¹⁴

Bu fikir (h m d akad. S.T.Yeremyanın g ldiyi n -tic !) bir daha t sdiq edir ki. Qaraba m bu hiss sind ya ayan hali vv ld n erm ni olmamı , ksin , yerli Az rbaycan alban tayfaları olmu lar v sonradan erm nil dirilmi l r, daha do rusu, vv lc qriqorianla dırılma , Sonra is erm nil dirilmi l r.

Populyasiyanın etnogenezi v onun qar ılıqlı laq si haqqında informasiya ver n v müasir elmi nailiyy tl r saslanan odontoloji t dqiqlatlar da bunu sübut edir.¹⁵ Heç d t sadüfi deyil ki, r b xilaf ti parçalandıqdan sonra Albaniyanın h min razisind Sünik v Arsax-Xaçın knyazhqları yarandı. «XII srin sonlarına yaxın Sünik pad ahlı ı da ıldı, buradakı hakim sülal 1166-cı ild n knyaz Qriqorun v Smbatın ölümü il k silmi oldu. XII srin sonu-XIII srin vv ll rind Arsax razisind t kkül tapan Xaçın knyazlı ı *I.A.Orbelinin** sözl ri il des k «**q dim Albaniyanın bir hiss si**» idi»¹⁶. Bel likl , tamamil t biidir ki, r b xilaf ti da ılark n onun razisind dirç l n yerli dövl tl r iç risind heç bir erm ni dövl ti olmamı dır. Bu da, Az rbaycandan v Gürcüstandan f rqli oiaraq, C nubi Qafqazda erm nil rin, ümumiyy tl , dövl tçilik tarixin malik olmadıqlarını sübut edir.

Bu prosesl rin ba verdiyi IX-XIII srin vv ll ri, xüsusil Sacil r-Atab yl r— ırvan ahlar dövrü bütün C nubi Qafqazda Az rbaycanın qüdr tinin daha da artdı ı bir dövr idi. Sacil r v Atab yl r faktik olaraq Az rbaycanın tarixi torpaqlarını siyasi c h td n birl dirmi dil r.¹⁷ Keçmi Albaniya razisind yaranmı Xaçın knyazlı ı Mehranil r n slin ** m nsub olan *Həsən Cəlalın* dövründ (1215-1261) yüks k inki af m rh l sin çatmı dı. T sadüfi deyil ki, dövrün narrativ v epiqrafik abid l rind o, «**Xaçın ölk l ri knyazı**», «**Xaçın v Arsax ölk l rinin z m tli knyazı**» titulları il yana ı, «**Albaniya hökmdarı**» titulu il d anılır. Ba qa sözl , H s n C lalin bütün titulları Az rbaycan - Albaniya tarixin m xsusdur. Onun zamanında Alban memarlı ının n mühüm incil rind n biri olan *Gəncəsər monastırı* tikildi¹⁸.

2.3. Qaraba Az rbaycan siyasi h yatının m rk zl rind n biri kimi (XIII-XVIII əsrin 40-cı illəri)

Monqolların birinci yürü ü zamanı (1220-1222) z ifl mi Atab yl r dövl tin son qoyan *Xarəzmşah Cəlaləddinin* Az rbaycanda hökmranlı ı zamanı (1225-1231) Qaraba da onun hakimiyy ti altında idi.

Monqolların ikinci yürü ü v Az rbaycanın i alının ba a çatması il (1231-1239) Qaraba dig r Az rbaycan torpaqları kimi *Ali monqol xaqanlığının* (1239-1256), sonra is *Hülakilər (Elxanilər) dövlətinin* (1256-1357) t rkibind idi. Qaraba m bu

* .A.Orbeli (1887-1961) - erq ünas, SSR EA-mn akademiki, Erm - nistan EA-mn akademiki v onun ilk prezidenti, Ermitajm direktoru olmu dur.

**Az rbaycan Albaniya dövl tind hökmdar sülal si (510-705-ci ill r)

dövr tarixi haqqında məlumat nisbətən daha həssasdır və daha yaxşı öyrənilmişdir.¹⁹ Həmin dövrdə «Qara» və «ba» söz birləşməsi - «Qaraba», artıq, konkret cəzafə raziyə əməl edilir. V.Piriyev yazır: «Arran Qaraba» adı ilk dəfə *Rəşid əd-Dinin** «Cəmət varix» sərəncamı 1284-cü il hadisələrinin təhlilində qeyd olunur. Bu dövrdə Qaraba Arranın daxilində dağınıq və dağınıq torpaqları birləşdirən vahid razidən ibarət idi.²⁰ XIII-XIV əsrlərdə Qaraba Hülakülər dövlətinin siyasi tarixində mühüm rol oynayır. V.Piriyev qeyd edir ki, «Monqol hökmdarlarının daima Qaraba dağınıqlarını bir sıra dövlət səviyyəli hadisələrin burada bəzəməsinə bəllə olmur. Təkcə bunu göstərən kifayətdir ki, monqol hökmdarlarından ikisi (Qazan xan** və Arpa xan***) sərəncamına Qaraba dağınıqları, ikisi isə (Arqun xan**** və bu Sərəncam*****) Qaraba dağınıqları fəth etmişdir».²¹ XIII-XIV əsrlərdə Qaraba Azərbaycan torpağı idi və onun halisində Azərbaycanlılardan ibarət idi (*Xəritə 3*).

XV əsrdə Qaraba Azərbaycan *Qaraqoyunlu* (1410-1467) və *Ağqoyunlu* (1468-1501) dövlətlərinin tərkibində idi. Lakin Qaraqoyunlular dövründə Qaraba'nın sonrakı tarixində özünü göstərən bir hadisə baş verdi. XV əsrdə keçmiş alban hakimi Həsən Cəlalin nəslində (Cəlililər) Qaraqoyunlu Cahanşahdan «**mlik**»***** titulu aldı. Sonralar Cəlililərin nəslinin mülkü bəzə alban feodal knyazları - mliklərin (*Gülüistan, Ceraberd, Xaçın, Vərəndə, Dizaq*) parçalandı...²²

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə (1501) bütün Azərbaycan torpaqlarının mərkəzləşdirilməsinə başlandı. XVI əsrin ortalarında Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət halında mərkəzləşdirilməsinə başlandı. Bununla, Azərbaycan Səfəvi dövləti regionun Osmanlı imperiyasından sonra ikinci ən güclü dövlətə çevrildi. Belə oldu ki, halda o dövrdə ermənilərin hər hansı etnik-siyasi üstünlüyü mümkün olan məsələ deyildi. Əksinə, həmin dövrdə Azərbaycanın etnik və siyasi sərəncamı daha aydınlaşdı. Səfəvilər Azərbaycanda 4 bəzə yüz il yaradır ki, onlardan biri də **Qaraba** və ya **Gənc** bəzə yüz il idi. Osmanlıların bu torpaqlarda tərtib etdikləri icmal və müfəssəl dəftərlər***** həmin bəzə yüz ilin inzibati-razidən bölgüsü haqqında aydın təsvir yaradır. 1593-cü il məlumatına görə, Gənc —Qaraba əyalətində 7 sancaq, 36 nahiyə bölünürdü.²³ Burada qeyd olunan 1,3 mindən çox toponimik vahidlərin hamısı, demək olar ki, Azərbaycanlılara məxsus idi.²⁴ Bunlardan heç biri ermənilərin məxsus olmamışdır.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsinə sonra Azərbaycan torpaqlarının, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibələrin meydanına çevrildi.

Bu dövrdə Gənc-Qaraba torpaqları vələ Osmanlı imperiyası tərkibində olmur (*Xəritə 4*). Həmin dövrdə tərtib olunan Osmanlı dəftərlərində

* Fəzlullah Rəşid əd-Din (1247-1318) – məşhur tarixçi, 1298-1317-ci illərdə Hülakülər dövlətinin vəzirliyi olmuşdur.

**Qazan xan (1295-1304)

***Arpa xan (1335-1336)

****Arqun xan (1284-1291)

***** bu Sərəncam (1316-1335)

***** «Mlik» - Azərbaycan dilində mülk sahibi

***** Osmanlı dövlətində gəlir mənbələrini müəyyən etmək, vergiləri toplamaq üçün müfəssəl və dəqiq tərtib olunan qeydiyyat dəftəri

azərbaycanlıların bölgənin əsas halisi olduunu sübut edir. Hesablamalara görə, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ yalıtının əhalisi 122 min nəfər idi. Onun 80,3 min nəfərini (66%) Azərbaycan türkləri, 37,8 min nəfərini (31%) qriqorianla mı albanlar, 3,7 min nəfərini (3,1%) kürdlər təkil etmişdir.²⁵ Bəhs olunan dövrdə Rusiyanın fəal kömək göstərmiş qriqorianla mı albanlar siyasi cəhətdən fəallaşmışdır²⁶ (*Sənəd 1*). Digər tərəfdən, sonuncu Şəfvi hökmdarı **III Abbasi** yıxaraq hakimiyyəti gələn **Nadir şah fər** (1736-1747) onu qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Gəncə-Qarabağ yalıtının türk-müsəlman əhalisinin qarşılaşdığı zərərli təsirləri hətə keçirdi ki, bu amil dər Qarabağın alban məliklərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə təkan verdi. Nadirin ölümü ilə onun dövləti parçalandı, Azərbaycanda yerli dövlətlər - xanlıqlar yarandı. Başqa sözlə, Azərbaycan, xanlıqların təmsalində özünün dövlət müstəqilliyini növbəti dəfə bərpa etdi. Keçmiş Gəncə-Qarabağ yalıtının rəzisində iki Azərbaycan xanlığı - **Gəncə və Qarabağ xanlıqları** yarandı. Ermənilərin Azərbaycana qarşı razi iddiaları bəllə olaraq Qarabağ xanlığı ilə bəllə oldu undan onun üzərində ayrıca dayanaq.²⁷

3. QARABAĞ XANLIĞI

3.1. Qarabağda Azərbaycan dövlətçiliklərinin bərpa

Nadir şah fər imperiyasının süqutundan sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Qarabağ xanlığının banisi Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərindən biri olan *Pənəhəli bəy Cavanşir* idi. **O, Qarabağın Sarıçalı kəndində anadan olmuşdur.** Qarabağ xanlığının vəzirliyi olmuş tarixçi *Mirzə Camal* yazır: «Mərhum Nadir şah Qarabağ, Gəncə, Tiflis və İrvan vilayətlərini aldıqdan sonra, ellər və kəndlər arasında görüş təpdi və hər bir üçətlə və i gəzar adamı yanına çağıraraq, öz yaxın qulluqları sırasına alaraq və onu məvacib, ehtiram və mənsəb sahibi edərmişdi. O cümlədən ellər arasında Pənəhəli bəy Sarıçalı Cavanşir adıyla öhrət təpmiş, hər i dər fərqlənmiş, ad çıxarmış, müharibə və davada tay-tuuna üstün gələn və xüsusilə mərhum Nadir Rum əhlə qoşunlarla itmiş müharibələr (XVIII yüzilin 30-cu illərində Osmanlı imperiyasına qarşı müharibələr nəzərdə tutulur - *Y.M., K.Ş.*) üçətlə göstərmiş Pənəhəli xan da öz yanına apardı». Lakin Muğan qurultayından* sonra Nadir onun hakimiyyəti qəbul etməklə istəmiş və nə qarabağlılara divan tutmağa, bu diyarın türk-müsəlman əhalisini fəqanistan və Xorasana sürgün etməyə bəlləmişdi. Bu tədbir etiraz etmiş görən Pənəhəli bəyinqarda Fəzləli xan edam olunmuşdu. Bunu görən Pənəhəli bəy əh Xorasanda oldu u zaman, fürsət taparaq bir neçə qohumu və yaxın adamı ilə 1737—1738-ci illərdə Qarabağ vilayətinqaçmış. Şah onun qaçmasından xəbər tutan kimi onu yolda lə keçirmək üçün ardınca çaparlar göndərmişdi. Lakin onu tutmaq mümkün olmadığı. Nadir Azərbaycan sərdarına, Gəncə, Tiflis və İrvan hakimlərinə qətifərmanlar göndərmişdi ki, Pənəhəli xanı harda tapsalar, tutub əhın hüzuruna gətirsinlər. Şahın məri il Pənəhəli xanın ailəsinə və qohum-qardaşına çox incidib cərimə etmişdi və fayda verməmişdi.²⁸

Bəlləliklə, həl Nadirin səlləində Pənəhəli bəy ona təbə olmaqdan boyun qaçıraraq və tənəli olan Qarabağ müstəqilləşmə tədar etməyə cəhd göstərmişdi. Nəticədə

*Muğan qurultayı 1736-cı ilin martında olmuşdu. Burada Nadir hakimiyyəti qanunilərdirmək üçün «əh seçkisi» keçirmişdi.

Nadir şahın ölümündən sonra Qaraba torpaqlarında müstəqil Azərbaycan dövləti - Qaraba xanlığı yarandı (*Xəritə 5*).

Qaraba xanlığı müstəqil dövlət elan edildikdən sonra bəliç və zifə onun möhkəmlənməsinə nail olmaq idi. Pənah xanın bu sahədə ilk tədbirlərindən biri Qaraba'nın Nadir şah tərəfindən sürgün olunmuş türk-müsliman halisini geri qaytarmaq oldu. Köçkünlərin geri qaytarılması və dədə-baba torpaqlarında yerləşdirilməsi Qaraba xanlığını gücləndirdi. Sürgündən ilk qayıdanlar içrisində Qaraba'nın gələcək xanı, 15 yaşlı brahimxanlı vardı.

Qaraba xanlığı yarandıqdan zaman burada Tbriz, Şirvan, Gənc, Amaxı, Bakı, Naxçıvan, Şirvan kimi ərazilər yox idi. Halbuki bələdiyyə-siyasi-iqtisadi mərkəzlərin olması xanlıqların gələcək inkişafı üçün çox mühüm idi. Yeni müdafiə quruluşları və ərazilərin salınması Pənah xanın hərbi-siyasi işləri yanaşı, dövlət quruculuğu uru sayılmalıdır.

Bu sahədə ilk addımlardan biri 1748-ci ildə qədim Azərbaycan - türk tayfası olan **bayatların** adı ilə bəliç **Bayat** qəzasının tikilməsi oldu. «Xan bütün ailəsinə, qohumlarının və el böyüklərinin əhli-yalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Tbriz və Şirvan vilayətlərinin bir çox halisi və sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gələcək Bayat qəzasında yerləşdilər».²⁹

Pənah xanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti onun rəsmən tanınması ilə nəticələndi. Mirzə Camal yazır: «Müsliman tarixi ilə 1161, xristian tarixi ilə 1745-ci ildə (1748-ci il olmalıdır-Y.M., K.Ş.) Adil şahın (Pənah xana) «**xan**» adı verilməsi və Qaraba hakimi və zifəsinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərman qiymətli xələt, qızıl və gümüş -da la bəzənmə qılıncı ilə birlikdə Şirvan mir Aslanın yaxın adamı vasitəsilə, o zaman ya adları Bayat qəzasına gələcək çatdı».³⁰

Adil şahın fərmanı, əslində gecikmiş bir sənəd idi. Həqiqi «hakimlik» şah fərmanından və əvvəlindən asılı olmadan qazanılmışdır.³¹

Pənah xanın «Qaraba hakimi» kimi tanınmasında bəliç xanlığının Qaraba üzərinə uzsuz yürüyüşü mühüm rol oynadı. Bəliç xanı Hacı Çələbi özünün 1748-ci ildəki uzsuz Bayat yürüyüşündən sonra bildirmədi: «Pənah xan bu vaxtadan sikkə siz gümüşü idi. Biz gələcək ona sikkə vurduq və qayıtdıq» (və ya «Pənah xan özünü xan elan etmədi, mənim öz mələbiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim»). Hacı Çələbi xanın xalq içrisində zərəf-məsləhət çevrilməsi bu sözləri, əslində, Adil şahın fərmanından daha artıq gücə malik idi. *Əhməd bəy Cavanşir** yazır: «...Bu qəlibiyyət (Bayat döyüşündən - Y.M., K.Ş.) sonra Pənah xanın igidliyi haqqında dillər döyən dastan o zaman Qaraba da ya ayan bütün müsliman tayfalarını müharibə siz olaraq onun təbəliyinə təbə etdirdi».³²

Bayat döyüşü, eyni zamanda, bu qəlanın gələcək tarixi sınaqlara döz bilməyəcəyini də üz çıxardı. Ona görə də yeni qala salınması tələb olunurdu. *Mirzə Adıgözəl bəy*** yazırdı: «Pənah xan **ahbula** adı ilə məhur olan Təməkküt bir

* Əhməd bəy Cavanşir (1828-1903) - əslən Qaraba dan olan Azərbaycan tarixçisi, «Qaraba nam» mülliflərindən biri
** Mirzə Adıgözəl bəy (1780-1848) -tarixçi. Qaraba xanlığının divanında, sonra rus ordusunda xidmət etmişdir.
«Qaraba nam» mülliflərindən biri

qala bina etdi. Da v h ngd n m scidl r, evl r, çarsu (meydan, bazar meydanı - *Y.M., K.Ş.*) v hamamlar tikdirdi. Bu i l ri 1165-ci ild (1751-ci il -*Y.M., K.Ş.*) bitir r k oranı özün m sk n etdi».³³

3.2. Kür kçay müqavil si

P nah xan gücl ndikc p rak nd lik t r fdarı olan feodalların - m likl rin pozuculuq f aliyy tli ri d artırdı. Bunun qar ısının alınması h rbi-siyasi baxımdan z ruri idi. Bel olmasa, xanlı m razi-inzibati bütövlüyü itiril bil rdi. Bu tarixi h qiq ti ilk m nb l r d t sdiq edir.

*Mir Mehdi Xəzani** çox haqlı olaraq yazırdı: «Bu Qaraba da ki, be mahal bundan qd m X ms mahalı i laq olurmu v imdi h r birisi bir qeyri-ism il adlanırlar...».³⁴ Mirz Adıgöz l b y Qaraba dakı feodal mülkl ri - m liklikl r haqqında yazırdı: «Bu mahalların biri **Dizaqdır**. M likl ri M lik Yeqan adlanır. O Lorid n** qaçıb g lmi , Nadir ahın s lt n ti dövründ v onun m ril m liklik taxtında oturub hörm t qazanmıdır.

kıncisi - V r nd dir. M likl ri M lik ahn z rilil r olmu dur. Onlar daha q dim bir n sl m nsub v daha çox etibar sahibidirl r. sill ri d Göyç *** silza d l rind ndir. Sonra oradan qaçaraq g lib Qaraba da V r nd mahalının m liklik camından s rxo olmu lar.

Üçüncü - **Xaçındır**. M likl ri H s n C lal övladıdır. (Onlar) riyas t g linin göz llik verib (hökmran olmu lar). Bu ail m liklik m ns bind n m hrum olduqdan sonra, bu mahalın müst qil bir m liki olmamıdır. Axırda, m rhum P nah xan Cavan irin dövl t gün i v övk t bayra ı riyas t üfüğünd n ba vurub, Qaraba vilay tinin bütün sah sini c lal v d bd b il i qlandırdı. Bu zaman xıncızistanlı (indiki adı - Xındırstan - *Y.M., K.Ş.*) M lik Mirz xan... bu b di dövl t m murlarının m ri il m liklik sikk sini... adına k sdirdi. Ondan sonra da o lu Allahverdi v n v si M lik Q hr man... m liklik bayra nı göyl r qaldırdılar.

Dördüncü - **Çil börd mahalıdır**. M likl ri M lik Allahquludur. sill ri Ma avizd n**** g lm dir. Bunlar g lib Çil bördd m lik olmu , T rt r çayının ortasında vaqe, n möhk m bir m ml k td yerl mi l r. Çox ç tin bir yolu olan Çermux qalasını (Çil bördün müxt s r adıdır - *Y.M., K.Ş.*) özl rin m sk n, sı naq v m nzil etmi l r. Çil börd müst qil olaraq yiy l nmi v böyük bir öhr t qazanmı lar... Nadir ah... ona sultanlıq rütb si v x l ti verdi...

* Mir Mehdi X zani (1819-1894) - tarixçi. «Qaraba nam » mü llifl rind n biri

** Lori (Loru) - Az rbaycanın ya ayı m sk nl rind n biri. XIV srd da ıdılmıdır. Ta ır da adlandırılır. 1921-ci ild r sm n Erm nistan SSR- qatılmıdır.

*** Göyç - Q rbi Az rbaycanda yer adı. lk d f V sr hadis l ri il laq dar xatırlanan Göyç gölünün adından götürüldüyü bildirilir. ah smayılın 1510-cu il aid f rmanında Göyç mahalından b hs edilir. ravan xanlı ı yarandıqda onun mahallanndan biri olmu dur. Rusiya i almdansonra Ir van qubemiyasın Yeni Bayazid q zasına daxil edilmi di. Sovet hakimiyy ti ill rind tarixi Az rbaycan torpaqlarında yaradılmı Erm nistan SSR- verilmi dir. Erm nil r 1930-cu ild Az rbaycan sözü olan «Göyç » adını d yi dirib, «Sevan» adlandır

**** Ma aviz, Maqovuz - XVII srd Maku nahiy sind ng l nl r t r find n r van yal tind salnmı ya ayı m sk ni. «Maku»ya «Uz» tayfa adının lav edilm si il yaranmıdır. Çar Rusiyası dövründ Yelizavetpol (G nc) quberniyasının Z ng zur q zasına daxil di. Sovet dövründ Erm nistan SSR-in Qafan rayonununun t rk bind olmu du. Erm nil r bu tarixi adı da d yi dirimi l r. Erm nistan SSR Ali Soveti R yas t Hey tinin 1949-cu il 29 iyun tarixli f rmanı il adı d yi diril r k, «Kaxnut» adlandırılmıdır.

Be inci - **Talı mahalıdır**. M likli ri M lik Usubdur. sill ri irvandan g lm dir. Bir müdd t Talı k ndind sakın olmu lar. Onlardan bir çoxu d f l rl m liklik etmi di. Sonralar m lik Usub Gülüstan qalasını z bt edib orada sakın olmu dur»³⁵ (C dv 13.1.).

Cədvəl 3.1

Qaraba m liklikl ri

M likliyin adı	Qaraba a g lm l ri	
	<i>Nə vaxt</i>	<i>Haradan</i>
V r nd	1603	Göyç mahalından
Çil börd	1637	Z ng zurdan (Sünikd n)
Xaçın	XVIII srd yaranmı dır	Yerli
Dizaq	XVIII srin vv ll ri	Lori vilay tind n
Gülüstan (Talı)	XVIII srin vv ll ri	irvandan (Q b l sultanlı mın Nic k ndind n)

Bel likl , Xaçın istisna olmaqla, Qaraba dakı dig r m likl r v onların m nsub olduqları n sill r sl n Qaraba dan deyildil r v bu diyara ba qa yerl rd n g lm idil r. Özü d erm ni deyil, keçmi alban n sill rinin nümay nd l ri idil r. Buna gör d erm ni mill tçil rinin Azərbaycana qar ı razi iddialarına «haqq» qazandırmaq üçün h min m likl r «erm ni dövl tçiliyinin» davamı kimi baxmaları kökünd n yanlı dır, daha do rusu, elmi saxtakarlıqdır. Dig r t r fd n, g lm m likl r Qaraba da mahal ba çılı mı l keçirdikd n sonra kiçicik d olsa, heç bir dövl t birl m si yarada bilm mi dil r. Onlar bir-birind n t crid olunmu , çox zaman is bir-biril ç ki n mahal ba çıları s viyy sind n yuxarı qalxa bilm mi dil r. Bundan ba qa, yuxarıdakı c dv ld n göründüyü kimi, Xaçın istisna edilm kl XVII yüzild n vv lki dövrd onların Qaraba da kökü yoxdur. «M likl r Qaraba da feodal da mıqlı mın gücl nm sini ist y n qüvv l ri t msil edirdil r».³⁶ M likl rin separatçı-m rk zd nqaçma f aliyy ti xanlıqda v bütün ölk d ged n m rk zl dirm i in mane olurdu. Onların yadelli qüvv l rin Qaraba a hücumunun h yata keçirilm sind i tirak etm l ri Qaraba xanlı mın müst qilliyin a ır z rb vururdu. Buna gör d m liklikl rin separatçılıq meyill rini aradan qaldırmaq üçün görül n t dbirl r etnik konflikt olmayıb, Qaraba xanlı mın müst qilliyin qar ı yön lmi q sdl r leyhin mübariz idi.

X ms m likl rind n P nah xanın hakimiyy tini birinci olaraq tanıyan M lik ahn z r oldu. Bu, brahimx lil a anın M lik ahn z rin qızı Hürzatla evl nm si il nizama salındı.

Xaçın m liyi Ulubab Ballıqayada m lub edildikd n sonra P nah xanın hakimiyy tini tanıdı. Dizaq, Çil börd, Talı m likl rinin dü m nçilik siyas ti is bir neç il sürdü. **hm d b y Cavan ir** yazır: «Qon u vilay tl rd n toplanmı x zin pullarını saxlayan Tu v ya Dizaq m liyi Yeçan öz o ulları v qohumları il birlikd k skin müqavim t göst rdikd n sonra onların bir hiss si qırılmı , **bir hiss si is islam dinini q bul etmi di...** Çil börd m liyi Allahqulu sultan vv lc onun t b liyini q bul etmi , lakin sonralar x yan td ittiham edil r k P nah xanın

mri il öldürülmü dü. Onun qarda ı M lik H t m Talı ın be inci m liyi M lik Usubla ittifaq ba layıb uzun müdd t öz obalarını P nah xan d st l rinin hücumlarından müdafi etmi , lakin Mardakerd k ndind m lub olduqdan sonra T rt r çayının yuxarılarında yerl n alınmaz Cermux qalasına ç kilmi di. Bir il q d r qalada qaldıqdan sonra, n hay t, öz ail si il birlikd qürb t ell rd nicat axtarmalı olmu du. Lakin onlar bununla öz siyasi f aliyy t l rini bitirm dil r. Bel ki, sonralar onların h m özl ri v h m d övladları (birincinin o lu M lik M cnun) daim Qaraba a hücumlar edirdil r...».³⁷ P nah xanın m likl ri tabe etm k yolunda qazandı ı u urları onun o lu brahim xan davam etdirdi.

Qaraba m likl rind n dizaqlı Yesay, çil bördlü M cnun v gülüstanlı B yl ryan brahim xana tabe olmaqdan imtina etdil r. V r nd li03(V)K22411Mz r v xaçınlı Mirz xan is brahim xanın hakimiyy

olundu. Tarixi reallı ı ks etdir n Kür qçay müqavil si, eyni zamanda, Qaraba ın, o cüml d n bu diyarın da lıq hiss sinin Az rbaycan xalqına m xsus oldu unu sübut ed n n möt b r s n ddir.

4. QARABA RUS YA MPER YASIT RK B ND

4.1. Çarizmin Qaraba da idar çilik rejimi.

Erm nil rin kütl vi kild Qaraba a köçürülm si

1805-ci il Kür qçay müqavil si il Qaraba xanlı ı faktiki olaraq Rusiyaya ilhaq edildi (*Xəritə 6*). Xan hakimiyy tinin h l 17 il d saxlanması mü yy n strateji m qsd da ıyırdı. 1806-cı ild brahim xanın q tli Rusiyanın heç bir hüquqa m h l qoymadı mını nümayi etdirirdi.⁴⁰ Bel bir raitd brahim xanın xanlı a keç n o lu *Mehdiqulu xanın* hakimiyy ti (1806-1822) möhk m deyildi. Çar hökum ti i al rejimini gücl ndirir, xanlı ın razisind möhk ml nm k m qsd il yerli müs lman hakim t b q nin iqtisadi mövq l rini z ifl tm y , ksin , özün arxa sandı ı qriqorianla mı v erm nil mi albanları üstün mövqey çıxarma a çalı ırdı. Xanlıq l v edildikd n sonra imali Az rbaycanın dig r yerl rind oldu u kimi, burada da komendant idar üsulu yaradılmı , o, **H rbi-müs lman dair sinin*** (m rk z u a) t rkibin daxil edilmidi (*Xəritə 7*). Bu dövrd Rusiya qo unlarının i alçılıq m liyyatlarında i tirak ed n v sl n erm ni olan general-leytenant *V.Q.Mədətov* (1782-1829) Qaraba da sözün sl m nasında erm ni- Rusiya müst ml k rejimi yaratmı dı. Çar hökum ti 1830-cu il üsyanlarının** t siri n tic sind C nubi Qafqazda 1840-cı il 10 aprel inzibati-h rbi islahatı keçirdi. Bu islahata gör Qaraba yal ti u a q zasına çevrilmi v Kaspı vilay tin (m rk z amaxı) tabe edilmidi (*Xəritə 8*). **Bununla da Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirmiş oldu və yalnız coğrafl anlayış kimi qaldı.**

1846-cı il inzibati- razi bölgüsü zamanı u a q zası yeni yaradılmı amaxı quberniyasına (1859-cu ild n Bakı) tabe edildi (*Xəritə 9*). 1867-ci ild Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda u a q zası onun t rkibin verilir v razisi bölün r k burada daha üç q za - Z ng zur, Cavan ir v C brayıl q zaları da t kil olunur (*Xəritə 10*). Bununla, u a q zası da vahid inzibati-siyasi idar sini itirir. Bel bir inzibati- razi bölgüsü xüsusi m qsd l h yata keçirilmi di. Bu islahatlar erm nil rin idar sistemind daha geni t msil edilm sin h rt r fli imkanlar açdı.⁴¹

Çarizm imali Az rbaycan torpaqlarını i al etdikc , bu torpaqlarda möhk ml nm k üçün h m d halinin erm nil dirilm si siyas tini d h yata keçirirdi. 1828-ci il Türkm nçay müqavil sind n (*Sənəd3*) sonra bu hal daha münt z m v m qsd yönlü xarakter alır. Erm nil rin İrandan imali Az rbaycana

* Yeni yaradılan dair nin d m hz «H rbi-müs lman dair si» adlandırılması Qaraba ın Az rbaycan xalqına m xsus oldu unu sübut ed n daha bir t kzibolunmaz faktdır.

** Türkm nçay müqavil sind n (1828) sonra çar hökum ti imali Az rbaycanda dözülm z h rbi-müst ml k rejimi qurmu du. Ona gör d 1830-cu ild Car-Balak nd , 1831-ci ild L nk randa, 1837-ci ild Qubada, 1838-ci ild kid müst ml k çil r qar ı xalq üsyanları ba vermi di.

köçürülməsi üçün müqavilənin **XV maddəsi** ilə təsdiqlənirdi. Həmin maddəyə görə əhəmətin götürüldü ki, o, ölkədə ya ayan **mürvə sakini** **bu gündən bəlayaraq, öz ailəsi ilə birlikdə** **ran vilayətində Rusiyaya sərbəst keçməklə, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, yalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan da əmanətlik aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verir. Dağın ətrafında gələcəkdə isə, onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir**⁴² Bu maddə Türkmənçay müqaviləsinin xüsusi məqəsdə, yəni ermənilərin İrandan kütləvi surətə imali Azərbaycanca. o cümlədən Qarabağ köçürülməsini təmin etmək üçün daxil edilmişdir. Ermənilərin köçürülməsinin «hüquqi-siyasi» təminatı ilə birgə təkilatı tədbirləri də həyata keçirilmişdir (köçürmə komitəsi yaradılmışdır və i.a.).

1829-cu il dirm müqaviləsi ilə Osmanlı imperiyasından da ermənilərin yeni icmal olunmuş imali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirilməyə bəslənir.⁴³ Ermənilərin köçürülməsinin əsas istiqamətində biri Qarabağ razisi idi (*Sənəd 4*).

Qarabağ xanlıqının ləğv edilməsi zamanı onun halisinin etnik tərkibi Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı **A.P.Yermolovun** (1816-1827) göstərişi ilə tərtib olunan⁴⁴ «Təsvir»də əksini tapmışdır. Hələ bu sənədin tərtibində (1805-1822) Qarabağda aparılmış ermənilərin siyasi baxmayaraq, statistikanı (1593-cü ildən bəslənərək) müqayisə etsək görərik ki, burada halinin kəsiyyəti yeni Azərbaycanlılar təkil edirdi. «Təsvir» görə, Qarabağda yalın olan **20.095** ailədə **15.729-u** Azərbaycanlı (1.111-i hərdə, 14.618-i kənddə), - **4366-si** erməni, o cümlədən alban idi (421-i hərdə, 3.945-i kənddə).⁴⁵ Yeri gəlmişkən, bu ermənilərin böyük kəsiyyəti qriqorianla dırılmış və ermənilərin keçmiş albanlar idilər. Ermənilərin kütləvi kəldə Qarabağda köçürülməsi nəticəsində burada yeni erməni kəndləri (Maraqlı, Cənub və s.) meydana gəlmişdir.⁴⁶ (Ermənilərin sonralar köçürülməsi «rəfi» Qarabağda abidliyə ucaldı, lakin XX yüzilliyin 80-ci illərində Azərbaycan qarşı razidiaları qaldırdıqları zaman onları saxtala dırmışlar. -*Y.M., K.Ş.*) **Rəsmi məlumatlara əsasən, 1828-1830-cu illər arasında, yəni cəmi 2 il ərzində, imali Azərbaycanca, o cümlədən Qarabağdan 40 min, Osmanlı imperiyasından 90 min erməni köçürüldü.**⁴⁷ **Qeyri-rəsmi erməni köçürülməsi ilə birlikdə onların sayı 200 minə ötmüdü.** Köçürülmədən sonra Qarabağın etnik tərkibində ermənilərin sayı artmağa bəslədi.

4.2. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan-alban halisinin qriqorianla dırılması və ermənilərin dirilməsinin bəsləməsi

Dağlıq Qarabağın alban halisinin qriqorianla dırılması və ermənilərin dirilməsi, yuxarıda qeyd olundu kimi, uzunsürən bir tarixi proses olmuşdur:

1. Qarabağın aborigen (yerli) halisi digər imali Azərbaycan torpaqlarının (Albaniyanın) halisi kimi alban tayfaları olmuşlar;

2. IV əsrin vətənlərində Albaniyanın bəzi yerlərində, o cümlədən burada da xristianlıq yayılmışdır;

3. Sərbəst xilafətin imali Azərbaycanı icmal və hökmranlıq dövründə - VII-IX əsrlərdə ölkədə əslən dini yayılmış, lakin Qarabağda dağlıq hissədə ya ayan

albanlar xristianlıqda qalmı lar;

4.C nubi Qafqaza miqrasiya ed n erm ni-qriqorian missionerl ri r b xilaf tinin i alları n tic sind yaranmı lveri li raitd n istifad ed r k Qaraba ın da lıq hiss sinin xristian-alban halisini qriqorianla dırma a, bunun ardınca da erm nil dirm y ba ladılar. Qriqorianla dırmaya nisb t n erm nil dirm daha uzun sür n tarixi proses oldu;

5.Qaraba ın da lıq hiss sinin xristian halisi rus çarı I Pyotra m ktubunda da özl rini alban adlandırmı dılar. Bu sübut edir ki, onlar h l XVIII srin vv ll rind d özl rini erm ni hesab etmirdil r.

Lakin XVIII srin vv ll rind n Qaraba ın alban-qriqorian halisinin erm nil dirilm si prosesind saslı dönü bar.

siyas ti n tic sind erm nil rin imali Az rbaycanda nail olduqları iqtisadi potensial 1872-ci ild Bakıda neftli torpaqlar üz rind iltizam sisteminin l vi zamanı daha aydın n z r çarpma a ba ladı; n tic d neftli torpaq sah l rinin h rracı prosesind az rbaycanlılar c mi 5%, erm nil r is 50% -d n çox torpaq sah si almı dılar. Bakıda f aliyy t göst r n 167 neft irk tind n 55 iri v orta irk t erm nil r m xsus idi v s. Erm nil rin m d ni-t hsil s viyy sinin yüks ldilm si üçün d h rt r fli rait yaradılmı dı.⁵¹ Bütün bunlara baxmayaraq, Qaraba , onun m rk zi olan u a h ri Az rbaycan xalqının ictimai-siyasi v m d ni m rk zl rind n biri olaraq qalırdı. Çar hökum tin v onun müst ml k çilik siyas tin xidm t ed n erm nil rin bütün mane v müqavim tin baxmayaraq, Qaraba Az rbaycan - müs lman diyarı kimi inki af edirdi.

Bel likl , çar Rusiyasının bütövlükd imali Az rbaycanda, o cüml d n Qaraba da inzibati-siyasi, sosial-iqtisadi v m d ni inki af üçün geni imkanlar yaratdı ı erm nil r kütl vi sur td bu torpaqlara köçüb g ldil r v çox keçm d n Az rbaycan torpaqlarında «Böyük Erm nistan» ideyasının realla dınması u runda açıq mübariz y ba ladılar. H min ideyanın sas t rkib hiss l rind n biri d Qaraba , r van, Naxçıvan v dig r Az rbaycan torpaqlarının yerli - az rbaycanlı halisini m hv etm k v onların ya adıqları torpaqları l keçirm kd n ibar t idi. Erm nil rin 1890-cı ill rd n ba layaraq Osmanlı dövl tin qar ı qaldırdıqları x yan tkar qiyamlar u ursuzlu a düçar olduqdan sonra bu mübariz nin m rk zi imali Az rbaycana keçdi.⁵²

Erm nil r 1905-ci ild n ba layaraq Az rbaycan xalqına qar ı kütl vi soyqırımları tör tdil r. Erm nil rin az rbaycanlılara qar ı soyqırımı siyas ti Qaraba da daha faci li kil aldı.⁵³ Lakin 1905-1906-cı ill rd tör tdikl ri qır ınlar da erm nil ri sakitl dirm di. Onlar Birinci Dünya müharib sinin do urdu u tarixi raitd n istifad ed r k yenid n mifık «Böyük Erm nistan» dövl ti yaratma a c hd göst rdil r. 1915-ci ild Osmanlı dövl tin qar ı qaldırdıqları yeni qiyamlarda u ursuzlu a düçar olan erm nil r, sas qüvv l rini C nubi Qafqazda c ml dir r k v çarizmin himay sin sı naraq, az rbaycanlılara qar ı soyqırımlarını davam etdirm y ba ladılar. vv lc çar hökum tinin devrilm si (*1917, fevral*), sonra is Rusiyada bol evikl rin hakimiyy ti l alması il (*1917, oktyabr*) Zaqafqaziyada yaranan anarxiya raitind - uzun tarixi dövr rzind Rusiya ordusunda xidm t ed n erm ni silahlı d st l ri da nak-bol evik güruhu il birl r k az rbaycanlılara qar ı soyqırımının yeni, daha d h tli dövrünü ba ladılar. 1918-ci ilin martında Bakıda ba lanan v bütün Az rbaycanı hat ed n yeni kütl vi soyqırımları Az rbaycan xalqına çox a ır z rb vurdu.⁵⁴ Az rbaycan Xalq Cümhuriyy tinin qurulması il Az rbaycan tarixind yeni dövr ba landı. Az rbaycan Xalq Cümhuriyy ti imali Az rbaycanda silahlı erm ni quldur d st l rinin v da nak-bol evik rejiminin Az rbaycan xalqını tamamil m hv etm k planlarının qar ısını almaq üçün t dbirl r gördü.

5. QARABA AZ RBAYCAN XALQ CÜMHUR YY T DÖVRÜND (1918 1920-ci LL R)

1918-ci il mayın 28-d t xmin n 120 il d k davam ed n Rusiya sar tind n sonra Az rbaycan xalqı imali Az rbaycanda yeni müst qil dövl tini yaratdı. Az rbaycan Xalq Cümhuriyy ti stiqlal b yannam sind vaxtı il Gülüstan (*1813*) v Türkm nçay (*1828*) müqavil l rin sas n Rusiya imperiyasına qatılmı imali

Azərbaycan torpaqlarının qanuni varisi olduğunu bəyan etdi. Stiqal bəy yənnam sinin birinci maddəsində deyilirdi: «Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, rəqib və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir».⁵⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz razisinin hüquqi-siyasi cəhətdən səslandırılmış rəhbərliyini təsdiqlədi (*Xəritə II*). Təbii ki, bəqaimali Azərbaycan torpaqları kimi, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin razisi daxil idi. Lakin bu zaman yenidən elan olunmuş Ermənistan (Ararat) Respublikası Qarabada heç bir əsası olmayan iddia ilə sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu iddianı rədd etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri M.Topçubaşov (1862—1934) Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbulda apardırdanışıqlar zamanı bildirmişdi: «*Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq - Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir, Bu elə bir xanlığın ərazisidir, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu bərdə danışımağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskəndurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülhyolu ilə həlli tərəfdarıyıq*».⁵⁶

Ermənilər Qarabada işlə keçirmək üçün vətənlərə bəladıqlan soyqırımlarını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə davam etdirdilər. Azərbaycan hökuməti yaranmış vətəniyyətin zərər alaraq, 1919-cu ilin yanvarında **Uşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur** qəzalarını hədəf edən **Qarabağ general-qubernatorluğu** yaratdı. **X. Sultanov** Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi. Ermənistan (Ararat) Respublikasının xarici işlər naziri S.Tiqranyan Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmasına etirazını bildirmiş, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin cavabında bu etiraz əsassız hesab olunmuş və **həmin ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması göstərilmişdi**.⁵⁷ Qarabağ general-qubernatoru ermənilərin rəzi iddiaları ilə yanaşı, vətəncingilislər, sonra isə amerikalılarla gərgin münasibətlər rəhbərliyində göstərilmişli oldu. Lakin ermənilər Qarabağ general-qubernatorluğu razisində sülh yaranmasına imkan vermədilər.

1919-cu ilin sonları-1920-ci ilin yazında **Zəngəzurdə** erməni-dənə silahlı quldur dəstələri dinc azərbaycanlı həliyə qarşı basqınlar və kütləvi qırğınlar tərtiblər.⁵⁸

Ermənilər **Cavanşir qəzasında** da sakitləmirdilər. Onların qəzanın dənə tənəkəndlərin hücumları adı hal almışdı. Erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin yaz-yay aylarında qəzanın düzənlik hissəsinin müsəlman həlisinə qarşı da çoxsaylı zorakılıq aktları etdilər. «Ermənilər Tərtər çayının qabağını kəsərək bəqaimali istiqamət yönəldir və qəzanın arənəkəndlərinin kinlərinə susuz qoyaraq, onlara böyük zərər vururdular. Hətta işo yer çatmışdı ki, arənəkəndlərin dənə içməli su belə çatırmırdı».⁵⁹

Qarabada dənə **qəzası-Cəbrayıldə** da erməni silahlıları dənə həliyə hücum etdirdilər. 1918-ci ilin dekabrında Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı kəndlərin ermənilərin hücumları gənələnmiş, 1919-cu ilin vətənlərin dənə daha da iddincə xarakter almışdı.

Şuşa qəzası v Qaraba ın siyasi m rk zi olan *Şuşa şəhərində* erm nil rin v h ilikl ri daha amansız kil almı dı. Vaxtı il Zaqafqaziya Ölk Komit sinin Da lıq Qaraba da m sul nümay nd si olmu S. aduns 20 dekabr 1922-ci ild b zi h qiq tl ri t hrif etm kl b rab r, bütün Qaraba ın Az rbaycan Xalq Cümhuriyy tin daxil oldu unu etiraf ed r k yazırdı: «... E o co a Kapa axe Myca a (.e. A ep6a

- Я.М., К.III.) Ty a co

(.e. A ep6a

- Я.М., К.III.)

re epa -ry ep a op Kapa axa, —

», .
», .
« .», rop. , «
», .
- ,
», .
« » , ,

...*».⁶⁰

Az rbaycan Xalq Cümhuriyy ti dövründ u ada erm nil rin n x yan tkar silahlı qiyamlarından biri 1920-ci il martın 22-d Az rbaycan xalqının Novruz bayramı günü ba verdi. Bu separatçı qiyam Az rbaycanı i al etm y hazırlan bol evikl rin sifari i il qaldırılmı dı. Bu zaman erm ni-separatçı qiyamlarının ks r yerl rd d f edilm sin baxmayaraq, onlar sg ran qalasını l keçir bildil r. Görül n h rbi-siyasi t dbirl r n tic sind Az rbaycan Xalq Cümhuriyy ti Qaraba da öz suveren hüquqlarını b rpa etdi. Lakin razisind ya adıqları dövl t - Az rbaycana x yan t ed n erm nil rin Qaraba da separatçı qiyamları v tör tdi- l ri soyqırımları 1920-ci ilin aprel i alı r f sind ölk nin imal s rh dl rinin müdafi si i in a ır z rb vurdu v müst qıl Az rbaycan dövl tinin – Az rbaycan Xalq Cümhuriyy tinin varlı ını t hlük altında qoydu.

* T rcüm si: «...h l Qaraba da Müsavat hakimiyy ti (Az rbaycan Xalq Cümhuriyy ti olmalıdır-F.M, K.Ş.) qurulanad k oraya türk hakimiyy t orqanları (Az rbaycan Xalq Cümhuriyy ti olmalıdır - Y.M., K.Ş.) t r find n Qaraba general-qubernatoru t yin edilm di v el bu zaman da naklar t r find n yaradılmı yeni termin—«Da lıq Qaraba » termini meydana g ldi... «Da naksutyun» partiyası Türkiy Erm nistanında tör tdiyi saysız-hesabsız qır ınlarla kifay tl nm y r k, u anı türkl r t slim etdikd n sonra yalnız erm nil rin m skunla dı ı da lara qalxır v «son damla qanına q d r» vuru maq, lakin türkl r t slim olmamaq bar d q rar q bul edir v bu zaman m hz burada h min dövrd özl rini beyn lmi lçi adlandıran sosial-demokratlarla birlikd Da lıq Qaraba hökum ti t kil edilir.

«Da naksutyun» partiyası türkl rl müharib d n yayına bils d , çox keçm d n el h min Da lıq Qaraba k ndlil rinin t kidi il bu hiss (y ni Qaraba ın da lıq hiss si - Y.M., K.Ş.) düz n hiss il birl dirildi v bütün Qaraba Müsavat hökum tin (Az rbaycan Xalq Cümhuriyy tin -Y.M., K.Ş.) tabe edildi...».

6. QARABA 1920-1980-ci LL RD

6.1. Sovet hökumətinin Qarabada hakimiyyətini bərpa etməsi

Rusiyada Sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə, çar Rusiyası sərhədlərinin bərpa edilməsinə bələndi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin imalə sərhədlərində möhkəmlənən XI Qırmızı Ordu hissələrinin respublikanın iqtisadi planını reallaşdırmaq üçün müvafiq mərkəzlər və sərəncamlar verildi. Azərbaycan Parlamenti daxilində sovet dövlətini müdafiə edən qüvvələr və Qarabada erməni-dən separatçıların qaldırtdığı mart qiyamı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu sürətləndirdi. 23 ay yaamı olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XI Qırmızı Ordunun süngüləri ilə devrildi, imali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruldu. Bununla, Qarabada tərfindəki hadisələrin yeni mərhələsi bələndi.

6.1.1. Dağlıq Qarabada muxtariyyət verilməsi: 1920-1923-cü illər

Dağlıq Qarabağ: coğrafiyası və «Dağlıq Qarabağ» anlayışı. Bu problemin rəhi üçün vələ Dağlıq Qarabada coğrafiyası və «Dağlıq Qarabağ» anlayışı üzərində dayanaq.

Relyefin görə Qarabada aralıq (düzən) və dağlıq hissələr bölünür. Bu realıq elmdə öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, tanınmış qafqaz ünas **M.A.Skibitskinin** oğlu **A.M.Skibitski** «Qafqaz böhranı» adlı məqaləsində yazırdı: «Qarabada xanlığının bütövdə dağlıq hissəsi o vaxt Dağlıq Qarabada adlanırdı. qədim Qarabada silsiləsi, Qərbdə isə Zəngəzur dağları arasındakı torpaqlar, habelə Yuxarı Qarabada, aralıq yeri olan Aşağı Qarabada bir-birindən ayıran Qarabada yaylası həmişə razı daxil idi».⁶¹ Aydın oldu kimi, çar Rusiyası tərkibində oldu zaman Qarabada razisi, daha doğrusu, keçmiş Qarabada xanlığının torpaqları müxtəlif inzibati bölgələrə mənsub qaldığından, «Qarabada» anlayışı və iki inzibati-siyasi mənasını itirmədi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) «Qarabada» anlayışı öz və iki mənasını yenidən özünə qaytardı. **S. adun** yuxarıda göstərilən fikrində aydın oldu kimi, el Dağlıq Qarabada termini də bu zaman da nəqlə tərtibində meydana gətirildi.⁶²

Bu zamandan «Dağlıq Qarabada» anlayışı yalnız coğrafi deyil, siyasi maraq da kəsb etməyə bələndi. Bolşeviklərin imali Azərbaycanda hakimiyyəti ləğv etdikdən sonra bu anlayışı inzibati-siyasi mənasını kəsb etməyə bələndirir, Azərbaycan-Ermənistan münasibətində və ona müdaxilə edən Rusiyanın siyasi leksikonunda əsas anlayışlardan birinə çevrilir. El bu zaman Dağlıq Qarabada coğrafi baxımdan hələ də dairəsində dəyişiklik bələndirir. Yenə A.M.Skibitskinin yazdığı kimi, «...Qarabada yaylası 1923-cü ildə muxtariyyət almı və Muxtar Dağlıq Qarabada Vilayəti və ya Azərbaycanın yeni sərhədləri daxilində qısaca olaraq Dağlıq Qarabada adlanmışdır».⁶³

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV): yaradılması tarixi, əsas hadisələrinin sinxronlaşdırılması və buradan irəliləyən nəticələr. Dağlıq Qarabada Muxtar Vilayətinin yaradılmasının prinsipial məsələlərini müəyyənləşdirmək, daha doğrusu, bu prosesi tam aydınlıqla təsvir etmək üçün əsas hadisələrin mənsəbiyyəti üzrə sinxronlaşdırılmalıdır (Sinxronlaşdırma baxımında: Cədvəl 6.1).

Cədvəl 6.1-ə təqdim olunan göstərir ki, hadisələrin gedişində iki mərhələ ayrılır: 1) Rusiya

Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si Qafqaz Bürosunun* 5 iyul 1921-ci il tarixli q rarnad k v 2) q rardan Da lıq Qaraba a muxtariyy t verilm sin d k davam ed n m rh l . Da lıq Qaraba a muxtariyy t verilm si trafında ba ver n hadis l r, sas n, Az rbaycan (1-ci v 2-ci sütunlar) v Qafqaz Bürosu, sonra is Zaqafqaziya Ölk Komit si** (5-ci sütun) arasında c r yan edir, Erm nistan is , faktiki olaraq, bu hadis l rd n k narda qalır. Bu faktlar Da lıq Qaraba v ona muxtariyy t verilm si trafındakı hadis l ri yenid n n z rd n keçirm yi, Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin yaradılmasının obyektiv tarixini b rpa etm yi t l b edir.

«*Nərimanov Bəyannaməsi*»: 1920, 1 dekabr — 1921, 5 iyul. Az rbaycanda Sovet hakimiyy ti qurulduqdan sonra Xalq Komissarlar Soveti yaradıldıqda yerl r fəvq lad komissarlar da t yin olundu. **A.N.Karakozov** da (1890-1938) Da lıq Qaraba üzr fəvq lad komissar t yin olundu.⁶⁴ Az rbaycan Sovet hökum ti 1920-ci il 30 apreld Erm nistan Respublikasına nota verdi v t l b etdi ki, Z ng zurdan v Qaraba dan öz qo unlarını çıxarsın.⁶⁵ May ayında Qaraba da Sovet hakimiyy tinin qurulması elan olundu.

Bu dövrd Sovet Rusiyası Qafqazın sovetl dirilm si planını h yata keçirm kd davam edir, yeni sovet dövl tl rinin s rh dl rinin mü yy nl dirilm si prinsipl rini ir li sürm kl mövcud v g l c k dövl tl rin f aliyy tini n zar t altına alma a c hd göst rirdi. Rusiya Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si Qafqaz Bürosu Qafqaz C bh si H rbi-inqilabi urasına 7 iyul tarixli t limatında bu m s l y toxunmu du.⁶⁶ Erm nistanda Sovet hakimiyy tinin qurulması il (1920, 29 noyabr) xarici s rh dl rl yana ı, s rh dl r daxilind d bölgül rin aparılması k skinl di. **Az rbaycan nqilab Komit sinin** Erm nistan Sovet Respublikasına 30 noyabr teleqramı v 1 dekabr B yannam sind d Qaraba v onun da lıq hiss sind n b hs olunurdu. Bu s n dl rin erm ni tarix ünashlı ında t hrif edilm si sashlı kild sübut edilmi dir.⁶⁷ B yannam d Da lıq Qaraba ın m kçi k ndlil rin tam öz müq dd ratını t yinetm hüququ verildiği elan edilirdi.

Erm nistan nqilab Komit si is 28 dekabr B yannam sind Naxçıvana iddiadan l ç kdiyini büdürirdi.⁶⁸ Lakin Erm nistan Qaraba ı «ld n verm k» ist mirdi. Az rbaycan v Erm nistan arasında s rh dl rin mü yy nl dirilm si m s l sind Da lıq Qaraba yenid n günd m g ldi. Qafqaz Bürosu Az rbaycanın razılı ı v i tirakı olmadan, özba ma 3 iyun 1921-ci il-d Da lıq Qaraba ın Erm nistana m xsus olmasının Erm nistan hökum t b yannam sind göst rilm si bar d q rar q bul etdi. Erm nistan Xalq Komissarları Soveti is 12 iyunda bunu dekretl dirdi.⁶⁹

l rin bel gedi i Az rbaycanı t min ed bilm zdi. Az rbaycan Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si Siyasi Bürosu v T kilat Bürosunun Az rbaycan Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit sinin katibi **Q.Kaminskinin** (1895-1938) s drliyi il keçiril n 27 iyun iclasında Tiflisd komissiyanın i i il laq dar Az rbaycanın Erm nistanla s rh di haqqında m s l müzakir edildi. Bu iclasda 5 madd n ibar t q rar q bul olundu. lk d f burada Da lıq Qaraba a b yan edil n öz müq dd ratını t yin etm y Az rbaycanın baxı ı ifad olundu: «**3. M s l nin** (Da lıq Qaraba haqqında - *Y.M., K.Ş.*) **yegan h lli**

*Qafqaz Bürosu - 1920-ci ilin aprelind n - 1922-ci ilin fevralınad k mövcud olmu dur.

**Zaqafqaziya Ölk Komit si 1922-ci ilin fevralında t kil edilmi dir

erm ni v müs lman kütl sinin Sovet quruculu u i in geni c lb edilm si (yol. N rimanovun B yannam sind n aydın oldu u kimi) ola bil r». Problemin h lli haqqında Siyasi Büro v T kilat Bürosunun fikrinin Tiflis çatdırılması N rimanova h val edildi. N rimanovun Tiflisd olan Az rbaycan M rk zi craiyy Komit sinin s dri **M.H.Hacıyev** v xarici i l r naziri **M.D.Hüseynovla** el h min gün birba a x tl danı ı ı oldu. **N rimanov:** «Deyin ki, bu, Siyasi v T kilat Bürosunun fikridir. g r onlar m nim b yannam m istinad edirl rs , b yannam d h rf n bel deyilmi dir: Da lıq Qaraba a tam azad öz müq dd ratını t yinetm hüququ verilir».

Hüseynov: «Yax ı. H r eyi çatdıraram. H r halda deyim ki, bizim q rarımız, übh siz, çox soyuq qar ılanacaqdır». Yen h min gün Hüsycynov bu bar d Qafqaz Bürosuna m lumat verdi. Bu m s l üzr Qafqaz Bürosunun fövq lad plenumunu ça ırmaq, N rimanov v Myasnikovu Tiflis d v t etm k q rara alındı.⁷⁰

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsinə necə «muxtari-yət» verildi: Qafqaz Bürosu plenumunun 1921-ci il 4 və 5 iyul tarixli qərarları. Bel bir z mind Tiflisd Qafqaz Bürosu plenumunun iclası keçirildi. Xüsusi h miyy tini n z r alaraq, Qafqaz Bürosunun 4 iyul ax am v 5 iyul iclas protokolundan çıxarı ları oldu u kimi (t rcüm d) veririk:⁷¹

Erm nil r Qafqaz Bürosunun 5 iyul tarixli q rarının q bul edilm sind Stalinin sas rol oynadı mını sübut etm y çalı ırlar. slind , Rusiya Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si Qafqaz Bürosunun 4 v 5 iyul iclaslarında Stalinin t zyiğinin n d n ibar t olması faktlarla t sdiq olunmur. Bir sözl , SSR -nin yaradılması **(1922, 30 dekabr)** r f sind ki mübariz d özünün «muxtariyy tl dirm » planı il çıxı ed n Stalinin guya sosialist dövl tinin federativ qurulu unun Lenin ideyasını h yata keçirm si a labatan görünmür. Ona gör d m s l daha d rin v traflı kild n z rd n keçirilm lidir:

1) M rk z Qafqaz Bürosunun timsalında h l SSR -nin yaradılmasından, Az rbaycan v Erm nistan SSR-in ttifaq dövl tind birl dirilm sind n vv l praktik olaraq s rh d m s l sin müdaxil etm kl s lahiyy tli t r f kimi çıxı etdi. Da lıq Qaraba m s l si üçt r fli müzakir m s l sin çevrildi;

2)Qafqaz Bürosu bu «hüququndan» istifad ed r k Az rbaycanın Da lıq Qaraba bar sind elan etdiyi **öz müq dd ratını t yinetm müdd asının t bii-tarixi kild yerin yetirilm sin imkan verm di**, onu «geni vilay t muxtariyy ti» kimi ifad etdi;

3)Qafqaz Bürosu 4 iyul q rarı il Az rbaycana (y ni, Da lıq Qaraba Erm nistana veril bil r!), s h ri gün is bu m s l y qayıtmaqla Erm nistana t sir göst rm k (y ni, Da lıq Qaraba ın Az rbaycanın t rkibind qalması t sdiq edil bil r!) v M rk z üçün lveri li mövqeyi t min etm k ist yirdi, buna da (y ni Da lıq

Qaraba a muxtariyy t verilm sin) nail oldu. Bel likl , Qafqaz Bürosu plenumunun 5 iyul q rarından sonra Da lıq Qaraba trafında hadis l r yeni istiqam t aldı: Qafqaz Bürosu M rk z üçün iveri li q rarı t min edib, onun realla dırılması u runda t zyiql r ba ladı. Bununla, Az rbaycan SSR özünün ayrılmaz t rkib hiss si olan Da lıq Qaraba a m cburi kild muxtariyy t verilm si n tic sind yeni raitl qar ıladı. Erm nistan is Da lıq Qaraba m s l si il ba lı olaraq, Qafqaz Bürosu il Az rbaycan arasında münasib tl ri k skinl dirm y , Da lıq Qaraba a muxtariyy t verilm si il onun i l rin qarı maq imkanlarından istifad

ed r k, Da lıq Qaraba a olan iddialarını h yata keçirm y çalı dı. Bu m s l l r kompleks kild n z rd n keçirilm lidir.

S.M. Kirovun mövqeyində dəyişiklik. 5 iyul q rarı q bul edildikd n sonra Az rbaycan r hb rliyi t r find n onun h yata keçirilm sin ba lanmalı idi. Bununla laq dar olaraq Az rbaycan M rk zi craiyy Komit si R yas t Hey tinin h min ilin 19 iyul tarixli iclasında N rimanovun Tiflis s f rinin yekunları b y nılmi , Az rbaycan Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si Siyasi Bürosu v T kilat Bürosunun 20 iyul tarixli iclasında is muxtar vilay tin konstitusiyasının hazırlanması üçün komissiya yaradılm dı.⁷²**Burada bir məsələnin aydınlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Artıq məlum olduğu kimi, 5 iyul qərarı ilə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsində Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə həlledici rol ayrılmışdı. Görünür, 1921-ci ilin iyulunda Kirovun Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi rəhbərliyinə gətirilməsində elə bu amil də mühiim rol oynamışdı. Məhz Kirov faktik olaraq Azərbaycanda rəhbərliyə keçdikdən sonra Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə rəsmi münasibət dəyişdi və bu proses iki ilədək ləngidi.** Ona gör d bu m s l trafında Kirovun mövqeyi v ona t sir ed n amill r xüsusi olaraq ara dırılmalıdır. g r 4 iyul iclasının protokolundan çıxarı a n z r salsaq gör rik ki, o zaman Kirov Qaraba m da lıq hiss sinin Az rbaycanın hüdudlarında saxlanmasının leyhin çıxmı (5,a), onun Erm nistanın t rkibin daxil edilm sinin is lehin (5,b) s s vermi dir. Az rbaycan M rk zi craiyy Komit si R yas t Hey tinin 19 iyul, Az rbaycan Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si Siyasi Bürosu v T kilat Bürosunun 20 iyul iclasında v qeyd olunan q rarların q bulunda Kirov da i tirak etmi di. **Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 26 sentyabrda bilavasitə Kirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında ouuu mövqeyinin əksinə dəyişdiyini görürük.** clasda i tirak ed n 9 n f rd n (Kirov, N rimanov, Axundov, Qarayev, f ndiyev, Stukalov, Mirzoyan, Bünyadzad , Hüseyinov) 7-si Qafqaz Bürosundan Da lıq Qaraba m ayrılması haqqında q rarın yenid n n z rd n keçirilm sini xahi etm yi q rara alır, yalnız 2 n f r - N rimanov v Bünyadzad Qafqaz Bürosunun q rarının qısa müdd td yerin yetirilm sin t r fdar çıxır. Bu m s l üzr materiallar toplamaq üçün komissiya yaradılır.⁷³ Az rbaycan Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si T kilat Bürosu üzvl rinin i tirakı il Qaraba m m sul i çil -rinin 21 oktyabr konfransına r hb rlik ed n Bünyadzad d Kirovun mövqeyin keçir. Bel ki, **həmin iclasda Dağlıq Qarabağın muxtar vilayət kimi ayrılması xüsusi qeyddə məqsədəuyğun hesab olunmurdu**⁷⁴

Bel likl , m hz Kirovun r hb rliyi il Da lıq Qaraba m muxtariyy ti m s l sin yeni münasib tin yarandı ı ortaya çıxır. Bu t sadüfi deyildi. **Kirov nəinki öz şəxsi mövqeyinin, hətta Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını təsdiq etmək əvəinə, ona məcburi inuxtariyyət verilməsi haqqındakı qərarının və onun qısa müddətdə həyata keçirilməsi zərurətinin yanlış olduğunu yəqin etmişdi.**

Da lıq Qaraba a muxtariyy t verilm si dekretl diril nd n 4 ay keçdikd n sonra bel Az rbaycan Kommunist (bol evikl r) Partiyası M rk zi Komit si R yas t Hey tinin 8 oktyabr 1923-cü ild Kirovun s drliyi il keçiril n iclasında Da lıq Qaraba a muxtariyy t verilm sı haqqında q rarın hali, xüsusil türkl r

(azərbaycanlılar - *Y.M., K.Ş.*) arasında təbliğ olunmasının bəzə çatdırılmadığı etiraf olunurdu.⁷⁵

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi Azərbaycan necə qəbul etdirildi? Hadislərin belə gedişi Qafqaz Bürosunun narahatlığına səbəb oldu və 5 iyul qərarının Azərbaycanı qəbul etdirilməsi üçün təzyiqlər başlandı. Bu iki yolla həyata keçirilirdi. Bir tərəfdən Azərbaycan rəhbərliyi qarşısında tələb qoyulur, digər tərəfdən Dağlıq Qarabağın idarəçiliyi bura xüsusi olaraq göndərilən erməni kadrları ilə «məhkəmələndirilir» həmin bölgədə Azərbaycanın təsirinin zəiflədilməsinə çalışılırdı.

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi Zaqafqaziya federasiyası və SSR-nin yaradılması prosesləri ilə paralel gedirdi. Buna baxmayaraq, onun həyata keçirilməsindəki problemlər Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının irəliləməsini kəskin şəkildə yenidən baxılmadı. Kəskin, 1922-ci ilin fevralında Zaqafqaziya kommunist təkilatlarının I qurultayında Orconikidzenin seçildiyi Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi, 5 iyul qərarının qəbul edilməsində olduğu kimi, onun reallaşdırılmasında da inzibati-amirlik üsullarına əl atdı. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 27 oktyabr 1922-ci il tarixli iclasında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 5 iyul qərarının həyata keçirilməsi təklif edildi, Karakozovun Craiyy Komitəsinin sədrliyi təyin edilməsi, adunson məsul iş göndərilməsi üçün Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin əzam edilməsi qərarı alındı.⁷⁶

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 15 dekabr iclası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin qərarını icra üçün qəbul etdi, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Dağlıq Qarabağın üzrə Mərkəzi Komissiya (Kirov, Mirzəbekyan, Karakozov) və 7 nömrəli ibarət Komitə (1922, 15 dekabr-1923, 24 iyul) təkil edildi. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycana təzyiqlər davam etdirildi.⁷⁷ Dekabrın 22-də Zaqafqaziyanın ittifaq Soveti Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinin sürətləndirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi.⁷⁸

SSR-nin yaradılmasından sonra Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin tələbi daha sürətlə qarşılandı. 1923-cü ilin mayında Qarabağ Komitəsinin məruzəsi Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi plenumunun gündəliyinə daxil edildi.⁷⁹ İyunun 1-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyəti muxtariyyətin dekretləşdirilməsi və onun layihəsinin üç gün ərzində Mərkəzi Komitəyə təqdim olunması barədə qərar qəbul etdi.⁸⁰ Bu qərar Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin təmin etdi. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenumu iyunun 27-də adunson və Karakozovun məruzəsi əsasında Dağlıq Qarabağa bir ay müddətində muxtar vilayət statusu verilməsinin təmin olunmasını Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin həvalə etdi.⁸¹ İyunun 1-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin iclası Kirovun sədrliyi ilə Qarabağ haqqında məsələni dincəyərək bəndən (a-e) ibarət qərar qəbul etdi. Azərbaycan Mərkəzi Craiyy Komitəsinin Dağlıq Qarabağa muxtariyyət vermək, mərkəz Xankəndi olmaqla «**Muxtar Qarabağ vilayəti**» yaratmaq təklif olundu. Sərəhdərlə bağlı məsələləri müəyyən etmək üçün komissiya (Qarayev—sədr, üzvlər: Karakozov, Sviridov, İdrim və Bünyadzadə) yaradıldı və s,⁸² 1923-cü il iyulun 4-də Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi Craiyy Komitəsi də eyni məzmunlu qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi Craiyy Komitəsi iyulun 7-də **M.B.Qasimov** (1879-

1949) və **M.Xanbudaqovun** (1893—1937) imzası ilə «Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti yaradılması haqqında» dekret verdi.⁸³ Dekret preambula, dörd bənd və müttərik komissiya yaradılması haqqında yekundan ibarətdir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə dekretin adı arasında fərq vardır, çünki Qarabağın ayrı-ayrılıqda dağlıq hissəsinin bir yerdə ayırmaq və zəiflədilməsi, yalnız Dağlıq Qarabağın ayırmaq qərarı alınmışdır. Dekretin **Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti** adlandırılması diqqətə layiqdir. Lakin sonralar o, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlandırılır (içində dolaşlıq yaratmamaq üçün biz də bunun davam etdirmək məcburiyyətindəyik, amma onu ilk rəsmi sənədlərdə qeyd alınmış mənada qəbul edirik -**Y.M.,K.Ş.**). Dekret ciddi hüquqi sənəddir. Preambulada tarixi xronologiya pozulur, faktlar təhrif olunur, Dağlıq Qarabağın muxtariyyət verilməsi zəruri tədbir kimi təqdim edilir. Dekretin birinci bəndində («1) ... (?)

... (?) ...
...*)* hüquqi təhriflərlə təmin edilir. Azərbaycan torpaqlarından Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması (*Xəritə2*) və onun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasının təsdiqi və zəiflədilməsi, müxtəlif cür təfsir olunan ifadələr iştirak edirdi. Üçüncü bənddə isə Sovetlər qurultayı çağırılanadək Müvəqqəti İqtisadi Komitə yaradılır. Bu da, heç ümid etməyinizə, vilayətin ermənilərə hədiyyə kimi daha geniş hüquqlar verirdi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 16 iyul (dekretdən 10 gün sonra!) tarixli iclasının qərarı ilə uşaqların hərəsinə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti tərkibinə daxil edildi.⁸⁴ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üçün quberniya icraiyyə komitələri haqqında 1923-cü il sənədləri qəbul və təsdiqləndi.⁸⁵ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında sənəd isə 26 noyabr 1924-cü ildə çap olundu.⁸⁶

Beləliklə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın süni şəkildə **aran və dağlıq** hissələrinə parçalanması və Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın dağlıq hissəsindən sonradan məskunlaşdırılmasını ermənilərə muxtariyyət statusu verməyə məcbur edilməsi. **Özü də bu addım həmin hissədə - Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların rəziyyətlərini alınmadan, onların hüquqları kobudcasına tapdalananaraq atılmışdır.**

Ermənistanın Dağlıq Qarabağ «formulu». Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və ona muxtariyyət verilməsi məsələsində Ermənistanın mövqeyi də maraqlıdır. Ermənistan ilk dövrdə məsələnin bu şəkildə həlli ilə razılaşmaq istəmişdir. №14.49574(a)-44.04 Tf70.2 0 Td(1)T

Bürosunun 5 iyul qərarından bəhs etdikdə Stalinlə bərabər bilməyən Erməni müllifi burada onun sözlərindən gen-bol iqtibas gətirir. Bu həmin partiya qurultayıdır ki, orada Leninin «Qurultaya məktub»u oxundu və orada Stalinin obyektiv xarakteristikası* verildi.⁸⁹ XII qurultayda seçilmiş Mərkəzi Komitə üzvlərindən birinin repressiyası da məlum faktlardır. Ona görə də K.Radekin çıxışı ilə bağlı məsləhətlər də yenidən tədqiq olunmalıdır.

Stalinin təmsalında güclü müdafiəyə malik olan Ermənilər çox çəkmədən sülhə niyyətli rəni açıqladılar. Beləliklə 13 iyunda Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi yazdı ki, bu muxtar vilayət (Dağlıq Qarabağ - Y.M., K.Ş.) bəlləvi Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinə bəlləv olmalıdır;⁹⁰ «Zaqfederasiyanın rəhbərləri problemin bəlləv alternativ, daha ağıllı həllin getməlidir»⁹¹. Bununla bəlləv, Ermənistanın Dağlıq Qarabağla bəlləv sonrakı fəaliyyətinin əsas formulu haqqında yuxarıda bəlləvni çox aydın təsdiq etdi.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət verilməsi və onun təfəvvində yaranan məsləhətlər münasib tə Kirovun AK(b) P-nin VI qurultayında (1924, 5 may) yekunlaşdırılır. Onun Dağlıq Qarabağla muxtariyyət verilməsinə olan ümumi və inamsızlığı, az qala hər cümlə də hiss olunur. O, həmin qurultayda bəlləvdi: **bu məsləhət biz, nəhayət (!), həll etdik və ümumi siz (!), tamamilə düzgün i görükdük. Bu məsləhət, əsasən, yenidən həll etməyə qayıtmayacağıma hər bir ümumi (!?) yoxdur.**⁹² Beləliklə bəlləv, yuxarıda göstərilən kimi, Kirovun bu məsləhətin düzgün həll olduğunu ümumi bəlləvsi vardı və bu tamamilə səsli ümumi idi.

6.1.2. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistan tərkibindənin keçirilməsi, Naxçıvanın digər Azərbaycan torpaqlarından ayrı salınması

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın oldu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın tarixi-coğrafi zəngəzur bölgəsi üçün səli qalaraq uşağ, Cavanşir, Çobanlı və Zəngəzur qəzalərini Qarabağ general-qubernatorluğunda birləşirədi və regiona vahid inzibati tərkib kimi baxırdı. Azərbaycan SSR hökuməti də, artıq yuxarıda qeyd bəlləvdiyi kimi, 1920-ci il 30 aprel tarixli notasında Ermənistandan Zəngəzur və Qarabağ öz qəzalərindən tərkibləməsinə tələv bəlləvdi. Lakin sonralar, sovet dövründə, müyyənnmə qəsdlə bəlləv gətirilən k, Zəngəzurun Qarabağdan ayrı olması tələv bəlləvürünün yaradılmasına bəlləvlandı. Bu həmin torpaqların tələv bəlləvinin həllində Azərbaycanla tələv bəlləvzi qücləndirmək məqsədi güdüdü. Hədislərin sonrakı bəlləvini, yəni 1920-ci il noyabrın 29-da

* Tərkibini bəlləvdi: «Dağlıq Qarabağın Erməni hissəsinə (Ermənilər ya ayan - Y.M., K.Ş.) Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, Xankəndi adlanan yer mərkəzləşləvmlə, muxtar vilayət yaradılınsın».

Bu sənədin özündə aydın olur ki, Ermənilər bütün Dağlıq Qarabağla deyil, Dağlıq Qarabağın da yalnız bir hissəsinə ayırıldılar. Digər tərkibləyən, yeni yaradılan muxtar vilayət üçün mərkəzləşləvmlə seçilən yerin adı da Azərbaycanlılara məxsus Xankəndi idi. Lakin bir qədər sonra Xankəndinin adı dəyişdirilib, 1918-ci ilin mart qırınlarının təkilatçısı, Azərbaycan xalqının qəddar düməni Stepan Şumyanın adı ilə Ştepanakert adlandırıldı. Sonralar dəli tərkibləv olundu, həmin tarixi adı qaytarıldı.

*Lenin yazmışdı: «

Ermnistanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Zəngəzurə münasib tədki mövqədə idi. Azərbaycanın qılavb Komitəsinin Ermnistanda Sovet Respublikasına 30 noyabr tarixli teleqramı və 1 dekabr bəyannaməsində («Nərimanov Bəyannaməsi»), artıq Zəngəzurə gəyua Ermnistana «verilməsində» bəhs olunur. Lakin bəzi sənədlərdə üzündən Zəngəzurə qəzasının 3.637 kv. verstlik hissəsi Ermnistana verilmədi.*

Əslində bunun özü də Azərbaycanə vurulan nəaırdır, hətə keçirilən böyük düməçilik aktı idi. Çünki Zəngəzurə el bir hissəsi Ermnistana verilmədi ki, Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları arasında laqlı rəksilsin, Naxçıvan Azərbaycanə ayrı salınsın. Digər tərəfdən, bu ermənilərin Naxçıvanla bəlləg lək məkrləniyyətlərinin hətə keçirilməsi üçün bir hazırlıq xarakteri də ıyırdı.

6.1.3. Qarabağın digər torpaqlarının inzibati bölgüsündə düməçiliklər

1920-1923-cü illərdə məqsədyönlü surətdə hətə keçirilən proseslərin nəticəsində keçmi Qarabağ xanlıqının tərkibinə daxil olan Azərbaycan torpaqlarının nəvə tarixi-coğrafi vahidliyini vəyə bütövlüyünü itirdi. Azərbaycanın 1917 və 1921-ci illəkdən təsərrüfat siyahıyaalmalarının materialları əsasında nəredilməyə ayı məskənləri siyahısında ölkə rəzisi 15 qəzaya ayrılır. Qarabağ rəzisində Cəbrayıl (Qaryagin), Cavanı, Qubadlı, uaqəzalarının oldu u göstərilir.⁹⁶ Göründüyü kimi, bu mərhələdə qəzalarının rəziləri həlilək vəv lək sərhləri daxilində qalır. Dələq Qarabağ Muxtar Vilayətə yaradılarkən Cavanı, uaqəzalarının bəzi yə ayı məskənləri nəvə inzibati bölgüsündən qoparılaq onun tərkibinə verildi. Nəticədə yeni inzibati bölgə aparmaq tələbi meydana gəldi. Bu məsələ Dələq Qarabağ Muxtar Vilayətə əsasnaməsini hazırlayan komissiyanın iclasında müzakirə edildi. Aran (düzən) Qarabağın idarə forması və inzibati bölgüsündə dair 3-cü məsələ üzrə bəllə bir qərar çıxarıldı: **Tərkibinə Cavanı qəzasının aran hissəsi, uaqəzaları və Qubadlı və Qaryagin (Cəbrayıl) qəzalarının daxil oldu u Aqarabağ Vilayətə çəyay Komitəsi yaratmaq, ona RSFSR-in quberniya icrakomları haqqında 1923-cü il əsasnaməsini tətbiq etmək, Aran Qarabağ vilayətinin rayonlaşdırılmasını Azərbaycan Mərkəzi çəyay Komitəsi yanında xüsusi komissiyaya həvalə etmək.**⁹⁷

Buradan aydın oldu u kimi, Dələq Qarabağ Muxtar Vilayətə yaradıldı ı dövrdə Aran Qarabağın də xüsusi bir inzibati- razi vahidində birləşdirilməsi fikri olmuşdu. Lakin az bir vaxt keçdikdən sonra bu fikir dəyimiədi. Azərbaycan Mərkəzi çəyay Komitəsi sədri **M.B.Qasımov**, Xəlq Komissarları Soveti sədrinin müavini **M.Quliyev** və daxililəri naziri **.Sviridovun** imzaladı ı Azərbaycan Mərkəzi çəyay Komitəsinin 1923-cü il 6 avqust tarixli mərnə əsasən, Dələq Qarabağ Muxtar Vilayətə yaradıldıqdan sonra Qarabağın qalan hissəsində Aqdam, Cəbrayıl və Kürdüstan qəzaları yaradılmışdı (*Xəritə 13*). Həmin sənədə görə Aqdam, Cəbrayıl və Kürdüstan qəzalarının rəzilərinin tərkibi, mərkəzləri, qəzə icrakom sədriləri və b. məsələləri müyyənləşdirilmişdi, Qubadlı qəzası isə ləvə edilmişdi.⁹⁸

Azərbaycan Mərkəzi Statistika dərsi Azərbaycan SSR-də hətə keçirilən bu və digər inzibati- razi bölgülərini nəzərləlaaraq, 1921-ci il əkdən təsərrüfat siyahıyaalmasını materialları əsasında onların rəzisinin sahəsi, halisinin milli

* Bu bərdə A.M.Skibitski,⁹³ N.Heydov⁹⁴ və .Musayevin⁹⁵ sərləndimləmələri verilmişdir.

t rkibi v b. m s l l r üzr hesablamalar aparmı dı. H min hesablamalara gör Qaraba n tarixi torpaqlarından (xanlı n s rh dl ri üzr) Az rbaycan SSR t rkibind Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti (4.160,5 kv.km.*) d daxil olmaqla, c mi 15.996,9 kv.km.-lik razi qalmı dı⁹⁹. Qaraba n tarixi razil rinin bir hiss si is Az rbaycandan qoparılarq Erm nistana verilmi dir. Sonrakı inzibati- razi bölgül ri prosesind Z ng zur q zasının Az rbaycan SSR t rkibind qalan hiss sind Z ngilan (0,7 min kv.km.), Qubadlı (0,8 min kv.km.), Laçm (1,8 min. kv.km.) rayonları yaradıldı. A dam v C brayıl q zalarının razisind is A dam (1,1 min. kv.km.), B rd (1,0 min.kv.km.), A cab di (1,8 min. kv.km.), T rt r (0,4 min.kv.km.), C brayıl (1,0 min. kv.km.) rayonları yaradıldı¹⁰⁰. Bel likl , Az rbaycanın dövl tçilik tarixind xüsusi yeri olan Qaraba xanlı nın razisi parçalanaraq bir hiss si Erm nistana verildi, Az rbaycanda qalan hiss sinin da lıq regionunda is Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti yaradıldı.

6.2. Da hq Qaraba 1923-1980-ci ill rd

ndiy d k Da lıq Qaraba a muxtariyy t verilmi si m s l sind n b hs edil rk n, dem k olar ki, onun razisinin inzibati bölgüsü tarixinin n mühüm hadis l rin lazımı diqq t yetirilm mi dir. **T hlil göst rir ki, Da hq Qaraba Muxtar Vilay tinin razisi real tarixi ks etdir n elmi-co rafi prinsipl r sasında deyil, xüsusi m qs d güd n volyuntarist yana ma sasında formala dırılıb, y ni o, erm ni ya ayı m sk nl rinin üstün oldu u lokal razil ri muxtar qurum adı altında birl dirm k yolu il t kil olunub** (Yeri g lmi k n qeyd ed k ki, bu «prinsip» sasında erm nil r kompakt ya adıqları ba qa ölk l rin razisind d özl rin «müxtariyy t» t l b ed bil rl r!). o yer çatmı dı ki, K lb c r m xsus A daban, Füzuliy m xsus Yuxarı Veys lli k ndl ri Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin s rh dl ri daxilind qalmı , inzibati tabeçilik d yi dirilm di. Da lıq Qaraba muxtariyy tinin sasanam sini hazırlayan komissiyanın q rarına sas n onun t rkibin 170-d n çox ya ayı m sk ni verilmi di.¹⁰¹ Az rbaycan M rk zi Statistika Idar sinin 1924-cü il aid m lumatında is artıq h min m sk nl rin sayının 200-d n çox oldu u göst rilir.¹⁰² **Q.Koçaryan** familiarı erm ni is 1925-ci ild n r edilmi kitabçada bu m sk nl rin sayının 215 oldu unu bildirir.¹⁰³ **Bu faktlar Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin razisinin r smi s n dl rin ksin olaraq geni l ndirildiyini v yeni ya ayı m sk nl ri hesabına halisinin sayı v etnik t**

keçiril r k n Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tind d yi iklik ba verir. 1930-cu ilin avqustunda Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti razisi yen d 5 rayona bölünür: **1. Ceraberd, 2. Martuni, 3. Stepanakert, 4. Dizaq, 5. u a.** Göründüyü kimi, **V r nd Martuni** adlandırılır, **Xaçının** razisi is *Stepanakertə* aid edilir. 1939-cu il avqustun 17-d **Ceraberd Mardakert, Dizaq** is *Hadrut* adlandırılır. **Lakin bu da Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin inzibati- razi bölgüsünd edil n son d yi iklik olmur.** 1960-cı ill rin vv ll rind rayonların iril dirilm si siyas ti h yata keçiril r k n sas z rb halisinin böyük ks riyy ti az rbaycanlılar olan u aya d yir. 1963-cü il yanvarın 4-d u a rayonu l v edilir, onun razisi **Stepanakert** rayonuna verilir. **Lakin N.S.Xru ovun¹⁰⁵ hakimiyy td n uzaqla dırılmasından sonra inzibati- razi bölgüsünd yeni d yi iklik ba verir.** 1965-ci il yanvarın 6-da u a rayonu yenid n t kil olunur.¹⁰⁶ 1978-ci ild **Heyd r liyevin q tiyy ti say sind Stepanakert rayonu sasında sg ran rayonu t kll edilir.** SSR -nin da ılmasınad k Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin inzibati- razi bölgüsü bel idi.

Bel likl , yuxarıdakı faktlardan Az rbaycanın Qaraba torpa ına köçürülüb g tirilm i erm nil rin özg torpaqlarında özl rin dövl t yaratmaq hiyl sinin anatomiyası çox aydın görünür. Erm nil r vaxtı il köçüb g ldikl ri Q rbi Az rbaycanda - r van xanlı nın razisind d bel etmi dil r, indi Qaraba da da bu hiyl ni i l tm k niyy tind diril r.

0.4444610a-527.728(a)333868r00 Fdd)n76 AZ dl764051270(0)en2B33R10.14.04614D37494695a27(27)

Da lıq Qaraba ın k nd t s rrüfatında 1,4 min d d traktor, 224 kombayn, 670 yük avtomobili v minl rl dig r müasir k nd t s rrüfat ma mı oldu u göst rilir.¹¹¹ 40 il rzind Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tiin s naye potensialının realla dırılmasında da xeyli i görülmü dü. 1940-cı il nisb t n 1962-ci ild bütün s nayenin ümumi m hsulu 341%, elektrik enerjisi 945 % v sair artmı dı.¹¹²1960-cı ill rin ortalarından sonra da vilay -tin sosial-iqtisadi h yatı dinamik inki af etmi di.

1965-1987-ci ill rd bütövlükd Az rbaycan SSR, o cüml d n onun Naxçıvan MSSR v Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti üzr iqtisadi v sosial inki afa dair göst ricil rinin müqayis si h min dövrd muxtar vilay tin n q d r yüks k templ t r qqi etdiyini çox aydın göst rir.¹¹³ Buradan aydın olur ki, **1987-ci ild h r 10 min n f rd n s nayed çalı anların sayı respublika üzrə 686, Naxçıvan MSSR üzrə 387** oldu u halda, *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 657* olmu du. Adamba ına dü n ümumi k nd t s rrüfatı m hsulları müvafiq olaraq **588, 501 v 692 (!)** idi v i.a. Sosial inki afa dair göst ricil r g ldikd is bu r q ml r n inki Az rbaycan SSR, h tta Erm nistan SSR v bütövlükd SSR üzr r q ml rd n d xeyli yüks k idi. H r 10 min n f r x st xana çarpayısı il t minat *Ermənistan SSR-də 86,2, Azərbaycan SSR-də 97,7* oldu u halda, *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 101,7* idi v s.¹¹⁴ H tta erm ni separatçıların M rk zd ki himay çil rinin xüsusi cidd-c hdl ri n tic sind Sovet ttifaqı Kommunist Partiyası M rk zi Komit si v SSR Nazirl r Sovetinin Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin sosial-iqtisadi inki afına dair q bul etdiyi 1988-ci il 24 mart tarixli q rarının preambulasında da vilay td sosial v iqtisadi inki af sah sind ld edilm i nailiyy tl r xüsusi qeyd edilirdi.¹¹⁵

Separatçıların uydurduqları saxta m lumatların ba alıb getdiyi dövrd d **Az rbaycan onun t rklb hiss si olan Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin sosial-iqtisadi v ziyy tin dair faktları oldu u kimi geni ictimaiyy tin müzakir sin çıxarmaqdan ç kinm mi , ksin , mövcud v ziyy tin daha da aydınlı dırılmasında maraqlı olmu du.** Buna gör d 1988-ci ilin g rgin mart günl rind Az rbaycan SSR Nazirl r Soveti yanında Xalq T s rrüfatını dar etm nstitutunda **Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin iqtisadiyyatı: probleml r v perspektivl r** mövzusunda «d yirmi stol» t kil edilm i , onun materialları çap olunub geni ictimaiyy t çatdırılmı dı.¹¹⁶ Buna gör d h min faktları burada sadalama a ehtiyac görmürük. Yalnız h min «d yirmi stol»da SSR Elml r Akademiyasının akademiki, « sas fondlar, kapital qoyulu u v yeni texnikanın iqtisadi s m r liliyi» problemi üzr elmi uranın milliyy tc erm ni olan s dri **T.S.Xaçaturovun** müzakir l rin sonundakı çıxı na diqq ti yön ltm k ist yirik. O, real v ziyy ti t sdiq ed r k demi dir: **Da lıq Qaraba ın m hsuldar qüvv l rinin daha da inki afına dair m s l l r üzr h inkarlarımla fikir mübadil si etm k m nim üçün çox xo oldu. Etiraf edir ki, mən bu məsələ üzrə kifayət qədər tam informasiyaya malik deyildim və bizim söhbətimiz bu boşluğu müəyyən qədər doldurmağa imkan verdi** (kursiv *bizimdir-Y.M.,K.Ş.*)¹¹⁷ Göründüyü kimi, iqtisadçı(!) akademik T.S.Xaçaturov bei mühüm m s l d kifay t q d r informasiyası «**olmadı mı**» etiraf edir. Bel oldu u halda, dig rl rind n b hs etm y d y rmi?! slind is Da lıq Qaraba ın Az rbaycandan qoparılması u runda mübariz d **erm ni separatçılara real v ziyy ti ks etdir n informasiya deyil, ksin , informasiyasızlıq** lazım idi.

Az rbaycanın ayrılmaz t rkib hiss si olan Da lıq Qaraba a muxtariyy t

verildikdən sonra da istər Dağlıq Qarabağ, istər Ermənistan, istərsə də bu hüdudlardan kənardakı ermənilər separatçılıq fəaliyyətini dayandırmadılar. Erməni «siyasətçilərinin» susduqları dövrdə yazıçılar, əirlər və başqa zümrədə olanlar separatçılığın daşıyıcılarına çevrildilər, daha doğrusu, «siyasətçilər» onları qabağa verdilər (bu erməni separatçılığının «tarixi» nüsnəsidir!). Tanınmış erməni yazıçısı

Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda vilayətin təsərrüfat-siyasi və mədəni inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu inkişafın ən parlaq nümunələrindən biri - DQMV-nin hazırkı mərkəzi Stepanakert şəhərinin başlı-başına buraxılmış və dağıdılmış bir kənddən Azərbaycanın ən gözəl, abad və mədəni şəhərlərindən birinə çevrilməsidir.

Azərbaycan SSR-in bütüün ali təhsil məktəbləri və texnikumları tələbələrinin 20,5%-ni, əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən olan ermənilər təşkil edir.

Respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat rəhbərləri -Azərbaycan K(b)PMK-nin katibləri, müavinləri, xalq komissarları, xalq komissarları müavinləri və s. arasında Dağlıq Qarabağdan olan yoldaşlar da az deyildir.

Bununla belə, biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik, lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, hazırda da əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa rayonunun Ermənistan SSR-ə verilməsinə razı deyilik.

Şuşa şəhəri bina edildiyi gündən Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda İran işğalçıları ilə apardığı mübarizədə müstəsna rol oynamışdır.

Ən qaniçən fətlərdən biri, Zaqafqaziya xalqlarının cəlladı Ağa Məhəmməd şah Qacar məhz Şuşada öldürülmüşdür.

Azərbaycan xalqının zəngin musiqi mədəniyyəti bu şəhərdə formalaşmışdır. İbrahim xan, Vaqif, Natəvan və digər bu kimi görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimlərinin adları onunla bağlıdır.

Eyni zamanda, ÜİK(b)P MK-nin nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab edirik ki, DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən, Ermənistan SSR-in Azərbaycan Respublikasına bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən son dərəcədə geridə qalmasını nəzərə almaqla, bunların Azərbaycana verilməsi əhalinin maddi-məişət şəraitini və ona mədəni-siyasi xidmət işini yaxşılaşdırmağa imkan yaradardı.

ÜİK(b)P MK-dan yuxarıda göstərilənlərdən əlavə aşağıdakı məsələlərə baxılmasını xahiş edirik:

Gürcüstanlı yoldaşlar Azərbaycan SSR-in Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsini qoyurlar.

Göstərilən rayonlarda əhalinin ümumi sayı 79.000 nəfər olduğu halda, cəmi 9.000 gürcü-inqiloyun yaşamasına baxmayaraq, biz bu məsələyə baxılmasına etiraz etmirik, lakin bu məsələ ilə bir zamanda, Gürcüstan SSR-in, demək olar, yalnız azərbaycanlıların yaşadığı və bilavasitə Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Və nəhayət, biz, Dağıstan SSR-in keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi kimi Bakı quberniyası tərkibinə daxil olan və hazırda Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Dərbənd və Qasımkənd rayonları ərazilərinin Azərbaycan SSR tərkibinə qatılması məsələsini nəzərdən keçirmənizi xahiş edirik. Bu rayonların əhalisi əsasən azərbaycanlılardan

ibarətdir, özü də maldarlıqla məşğul olan bu əhalinin yarısından çoxu ilin 9 ayını Azərbaycan ərazisində keçirir.

Qaldırılmış bütün məsələlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün tərkibinə marağı olan hər bir respublikadan nümayəndələr daxil edilməklə ÜİK(b)P MK komissiyasının yaradılmasını inəqsədəuyğun hesab edirik.

*Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağirov
10 dekabr 1945-ci il M 330, Bakı şəhəri ».¹²¹*

yolunu tutdu.

6.3. Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti v Qaraba ın aran (düz n) hiss sinin inki afına ümumi bir baxı

Qaraba (onun h m aran, h m d da lıq hiss l ri) özünün bütün v v lki tarixi dövrl rind Azərbaycanın vahid t bii-co rafı regionu kimi iqtisadi v siyasi inki-afına, ox ar ad t- n n l rin , h yat t rzin v m i tin gör bir-birini tamamlayan tarixi vilay t olmu dur. Lakin Qaraba ın da lıq hiss sin - Da lıq Qaraba a muxtariyy t verilm si il v ziyy td köklü d yi iklik m l g ldi.

Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti onun üçün yaradılmı müst sna rait n tic sind inki af etmi

ild erm nı p r st M.S.Qorbaçovun hakimiyy t g l m si il ¹²⁷ erm ni separatçılarını növb ti d f yenid n f alla dılar.

Bu d f sovet r hb rliyinın silahlı erm ni separatçılarını-terrorçularını himay v müdafı etdikl ri daha tez a kara çıxdı. **Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti il ba lı m xfi planı h yata keçirm k üçün M.S.Qorbaçov, ilk addım olaraq, onun qar ısında n qüdr tli mane olan Heyd r liyevi Siyasi Bürodan uzaqla dırdı.** Bundan az sonra, 1987-ci ilin noyabrında Qorbaçovun komandasına daxil olan erm ni akademik **A.Aqanbekyan** Parisd Da lıq Qaraba bar d sovet r hb rliyin t klif verdiyini, yenid n qurma v demokratiya raitind bu problemin h llini tapaca ına ümid etdiyini bildirdi.¹²⁸ v v l r gizli f aliyy t göst r n erm ni «Qaraba Komit si», onun Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tind ki separatçı-terrorçu t kilatı «Krunk» («Durna») açıq i keçdi, «Miatsum» («Birl m ») h r katı formala dırıldı. Bu h r kat Erm nistan, Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti, Moskva r hb rliyi, SSR v dünya erm nil rinin potensialına arxalanırdı. Hadis l r 1988-ci ilin fevralından daha aqressiv m craya yön ldi. Fevral günl rind r vanda v Xank ndind (Stepanakert) separatçılar v erm ni mill tçil rinin mitinql r dal ası ba ladı. Fevralın 20-d Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti Sovetinin sessiyası vilay tin statusuna baxılması haqqında Az rbaycan SSR Ali Sovetin müraci t etdi.¹²⁹ **Bu fakt erm nil rin 1945-ci ilin noyabrı il müqayis d taktikanı d yi dirdikl rini göst rirdi. Onlar II Dünya müharib sind n öt n dövr rzind apardıqları intensiv t bli at say sind v xarici ölk l rd ki güclü erm ni diasporunun köm yi il dünya ictimaiyy tind Da lıq Qaraba bar d yanlı r y yarada bilmi dil r. Ona gör bu d f iddialarını ba lı qapılar arxasından meydanlara çıxarmaq yolunu tutdular.** Az rbaycanın o zamankı r hb rliyi v geni ictimaiyy ti is erm ni separatçılarının v onların müdafı çil rinin yeni taktikası qar ısında hazırlıqsız idi. Fevralın 24-d sg ran rayonunda erm ni separatçı-terrorçuları t r find n iki az rbaycanlı g ncin q tl yetirilm si, 19 n f rin yaralanması da erm nil rin planlarına qar ı dü ünülmü siyasi x tt hazırlanması ile n tic l nm di. Fevralın sonlarında artıq Az rbaycanın böyük s naye h ri olan Sumqayıtda erm ni xüsusi xidm t orqanları v SSR Dövl t T hlük sizlik orqanlarının i tirakı il v v lc d n hazırlanmı q sdl r tör dildi.¹³⁰ Çox keçm d n Sumqayıt hadis l rinin n üçün tör dildiği aydın oldu. v v lc d n planla dırıldı ı kimi, bu hadis d n d rhal Erm nistanda ya ayan az rbaycanlılara qar ı v Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin Az rbaycan SSR t rkibind n qoparılıb çıxarılması üçün istifad edildi. **«Martın 10-da r vandan c nubda az rbaycanlılara m xsus Mehmandar k ndinin 4 sakini q tl yetirildi. Martın 25-d Ararat rayonunun az rbaycanlı k ndl rind 100-d n çox ev talan edilib yandırıldı, halisi qovuldu. Mayın ortalarında r van yaxınlı ındakı Az rbaycan k ndl rin yenid n basqın edildi...».**¹³¹ Tarixd az rbaycanlılara qar ı d f l rl t krar olunmu erm ni v h ilikl ri v soyqırımları yenid n tü yan etm y ba ladı. Separatçı-terrorçu erm ni v h ilikl rinin ba alıb getdiyi bu dövrd **Sovet ttifaqı Kommunist Partiyası M rk zi Komit si v Sovet hökum tinin v ziyy tin real qiym tl ndirilm sind maraqlı olmaması da aydın kild üz çıxdı.** «1988—1995-ci ill rd Az rbaycan SSR-in Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin sosial-iqtisadi inki afım sür tl ndirm k tedbirl ri haqqında» 1988-ci il 24 mart tarixli q rar bil r kd n m s l nin separatçılıq aktı olmasını ört-basdır etm y yön lmi di. Bel bir d st k erm ni separatçılarını daha da ruhlandırdı v onların t cavüzkarlı ını daha da artırdı. Moskva qar ısında mütilik nümayi

etdir n .V zirov ba da olmaqla Az rbaycan r hb rliyi öz xalqına x yan t, t cavüzkara is güz t mövqeyi tuturdu. N hay t, Moskva Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tını Az rbaycan SSR-in t rkibind n çıxartmaq istiqam tınd daha bir addım atdı: SSR Ali Soveti R yas t Hey ti 1989-cu il yanvarın 12-d **«Az rbaycan SSR-in Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tınd xüsusi idar çilik formasının t tbiqi haqqında»** q rar q bul etdi.¹³² M qş d aydın idi: Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tınd yaradılmı Xüsusi dar Komit si muxtar vilay tin Az rbaycandan alınıb Erm nistana verilm sini t min etm li idi. Lakin bunu ba a dü n Az rbaycan xalqının demokratik mübariz si n tic sind noyabrın 28-d Xüsusi dar Komit si l v edildi. Ancaq bunun v zind yeni bir qurum - T kilat Komit si yaradıldı. Erm nistan SSR bu v ziyy td n istifad ed r k dekabrın 1-d Da lıq Qaraba ın Erm nistana birl dirilm si haqqında antikonstitution q rar q bul etdi. Bu **Erm nistan t r find n Az rbaycan SSR-in razi bütövlüyün qar ı açıq hüquqi müdaxil aktı idi. Moskva, gözl nildiyi kimi, bu kobud müdaxil faktına da göz yumdu.** Bununla v ziyy t daha da k skinl di. Bu d f Qorbaçov ba da olmaqla SSR r hb rliyi Az rbaycana qar ı daha d h tli bir cinay t l atdı. sas h d f kimi Bakı seçildi. **Sovet dövl ti öz v t nda ları qar ısında konstitusiya öhd liyini pozaraq n müasir texnika v silahlarla silahlanmı iri qo un kontingenti yeritm kl 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-n keç n gec Bakıda qanlı qır m tör tdi.**¹³³ Bakı qır mında erm ni sg r v zabitl rind n d geni istifad olundu. Lakin **20 yanvar qır mı** Az rbaycan xalqının irad sini qıra bilm di, ksin , respublikanın istiqlaliyy ti v razi bütövlüyü u runda mübariz ni daha da gücl ndirdi. **20 Yanvar qır mının s h ri günü Moskvadakı Az rbaycan nümay nd liyin g lib sovet r hb rliyinin cinay t m ll rini q tiyy tl if a ed n Heyd r liyev Az rbaycan xalqının bu dal tli mübariz sinin - Qurtulu sava mın önün keçdi.** 1991-ci il avqustun 30-da Az rbaycan SSR Ali Soveti dövl t müst qilliyinin b rpa edilm si haqqında b yanat q bul etdi, oktyabrın 18-d is «Dövl t Müst qilliyi haqqında Konstitusiya Aktı» q bul olundu.¹³⁴ Da lıq Qaraba ın erm ni separatçılarını da yaranmı v ziyy td n istifad ed r k siyasi t kilatlanmanı davam etdirirdil r. Onlar **1991-ci** ilin sentyabrında «Da lıq Qaraba respublikası» adlanan oyuncaq qurumun yaradıldı mı elan etmi dil r. Az rbaycan Respublikası h min qurumu tanımaqdan imtina etmi , noyabr ayının 26-da is Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin statusu l v olunmu du.

1991-ci ilin sonlarında SSR -nin da ılması il keçmi sovet m kanında yeni geosiyasi rait yarandı. Erm nistan, faktiki olaraq, Az rbaycana qar ı açıq v dal tsiz müharib y ba ladı. Erm nistanın h rbi birl m l ri Az rbaycanın s rh dl rini pozub, Qaraba a daxil oldular v Da lıq Qaraba ın erm ni separatçı-terrorçuları il birl r k Az rbaycan torpaqlarının i alına ba ladılar.

7.2. Az rbaycanın dövl t müst qilliyi leyhin q sd: Erni nistanın Az rbaycan Respublikasına qar ı elan edilm mi müharib si. Qaraba m i alı

1988-ci il fevral hadis l rind n sonra Da hq Qaraba Muxtar Vilay tinin separatçı-terrorçu qrupla maları v Erm nistan silahlı qüvv l ri Da lıq Qaraba ın l keçirilm si u runda h rbi m liyyatlara ba ladılar. **SSR Silahlı Qüvv l rinin Erm nistan v Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tınd yerl n hiss l ri d onlara qo uldular.** Aydıdır ki, Moskvanın razılı ı olmadan Rusiya h rbi qüvv l ri bu addımı ata bilm zdil r! Bununla, 1917-ci ilin fevralında çar hökum tinin yıxılması

n tic sind meydana g l n tarixi rait b nz r v ziy t SSR -nin da ılmasıdan sonra, yenid n t krar **olundu**. Sovet ordusu sıralarında qulluq ed n erm ni zabitl ri v keçmi sovet h rbi hiss l ri az rbaycanlılara qar ı birl dil r v vahid c bh d h rbi m liyyata ba ladılar (Az rbaycan xalqına qar ı 1918-ci ilin Mart soyqırımında oldu u kimi). vv lc Da lıq Qaraba ın az rbaycanlı ya ayı m sk nl rinin i alın ba landı.¹³⁵ 1992-ci il yanvarın 15-d K rkicahan, fevralın 10-da Malıb ylı, Qu çular k ndl ri i al olundu, dinc v silahsız haliy divan tutuldu, Xocalı v u anın mühasir m ng n si daraldı. T l m-t l sik formala dırılmı Az rbaycan könüllül rinin Da altı m liyyatı u ursuz oldu. Erm ni v sovet h rbi birl m l ri fevralın ortalarında Qarada lı k ndini l keçirdil r.¹³⁶ **1992-ci il fevralın 25-d n 26-na keç n gec müasir tarixin n faci li hadis si ba verdi. Erm ni h rbi birl m l ri Xocalıda Rusiyanın 366-cı motoatçı polkunun sg rl ri il birlikd az rbaycanlılara qar ı d h tli soyqırımı tör tdi.**¹³⁷ Bu, kinci Dünya müharib sind fa izmin tör tdiyi d h tli qır ınlardan sonra müasir dövrd erm ni separatçı-terrorçuları il birlikd Erm nistan h rbi qüvv l rinin insanlı a qar ı tör tdiyi n kütl vi v n d h tli soyqırımıdır. Az rbaycanın razi bütövlüyün v onun xalqına qar ı çevrilmı bu müharib d Az rbaycan r hb rliyinin öz xalqının deyil, Moskvanın mövqeyini müdafi etm si onu nüfuzdan saldı. Xalq h r katının daha da gücl ndiyi raitd 1992-ci ilin martında respublikaya r hb rlik eden A.Müt llibov istefa verdi. Yaranmı hakimiyy t bo lu u Az rbaycan Respublikasının müdafi qabiliyy tni daha da z ifl tdi. Bunun n tic sind 1992-ci ilin mayında erm ni v sovet h rbi birl m l ri u anı da l keçirdil r. Bununla da faktiki olaraq, erm nil r bütün Da lıq Qaraba ın razisini i al etdil r. Növb ti addım Laçın rayonunun i alı oldu. Erm nil r Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin bütün razisini, üst lik Laçın rayonunu i al etdikd n sonra da h rbi m liyyatları dayandırmadılar. Az rbaycan Xalq C bh sinin hakimiyy ti (1992 may -1993 iyun) dövründ davam ed n yeni hakimiyy t ç ki m l ri respublikanın müdafi sin a ır z rb vurdu. 1993-cü ilin apreli d K lb c r i al olundu. yun ayında Az rbaycanda d rin siyasi böhran ba verdi. Xalqın t l bi il Heyd r liyev hakimiyy t g ldi. Er-m nistan Az rbaycana qar ı müharib ni davam etdir r k 1993-cü ilin iyul- oktyabr ayları arasında A dam, Füzuli, C brayıl, Qubadlı v Z ngilan rayonlarını i al etdi. Erm nil r i al etdikl ri torpaqları «viran qoymaq» taktikasına l atmı dılar. Müharib d 20 min az rbaycanlı hid olmu , 100 min n f r yaralanmı , 50 min n f r lil olmu du. Qaçqın v köçkünl rin sayı milyonu keçmi di. R smi m lumata gör , erm ni i alçıları t r find n 4.861 n f r az rbaycanlı, o cüml d n 314 qadın, 58 u aq v 255 qoca sir v girov götürülmü dü. Erm ni fa istl ri sir v girovların h qiqi sayını beyn l xalq humanitar t kilatlardan gizl dir, onlarla qeyri-insani, amansız r ftar edir, qul kimi i l dir, t hqir edir, alçaldırdılar.¹³⁸

Az rbaycana qar ı dal tsiz müharib aparıldı mı, onun razi bütövlüyünün pozuldu unu v torpaqlarının erm nil r t r find n i al olundu unu Birl mi Mil- l tl r T kilatı (BMT) t sdiq etdi. BMT T hlük sizlik urası erm ni silahlı qüvv l rinin i al olunmu Az rbaycan razil rini t rk etm si haqqında 4 q tnam (822, 853, 874, 884 sayılı)¹³⁹ q bul etdi. Lakin erm ni i alçıları bu q tnam l ri yerin yetirm dil r (*Sənəd 6*).

Erm nistan i alçılarına qar ı mübariz d Az rbaycanın h rbi-iqtisadi v insan qüvv l rinin s f rb r edilm sin böyük ehtiyac var idi. **Bu m qs dl Heyd r liyev noyabrın 2-d televiziya v radio il xalqa müraci t etdi, ciddi h rbi-t kilati**

t dbirl r h yata keçirildi. Bunun n tic sind Az rbaycan xalqının i alçılara qar ı dal tli mübariz sind dönü yaratmaq mümkün oldu. Noyabrın ortalarında Erm nistan silahlı qüvv l rinin Beyl qan istiqam tind hücumu dayandırıldı. Az rbaycan ordusunun müv ff qiyy tli m liyyatları n tic sind 1994-cü il yanvarın 5-d Füzuli rayonunda strateji h miyy tli Horadiz q s b si v 22 k nd dü m nd n t mizl ndi. Bunun ardınca C brayıl rayonu razisinin bir hiss si, K lb c r rayonunda Bozlu, T k qaya, Baba lar, Qanlık nd, Ç pli, Susuzluq, Qasım bin si, Yan aq bin , Yan aq, Ba ırsaq, Qamı lı, Ba ırlı ya ayı m nt q l ri d dü m nd n azad edildi. Dü m n Çiç kli da dan v b. strateji yüks klikl rd n qovuldu, K lb c r—Laçm yolunun tunel q d rki hiss si n zar t altına alındı.¹⁴⁰ Az rbaycanın müharib d dönü yaratmaq, i al olunmu v t n torpaqlarını azad etm k sah sind ld etdiyi u urlar, n inki Erm nistanı, h mçinin onu müdafi ed n qüvv l ri d ciddi t vi saldı. Erm nistanın himay çil rinin, onun h rbi c h td n daha da möhk ml ndirilm si, müasir silahlarla t min olunması, bölg d irticaçı qüvv y çevrilm si siyas ti daha da gücl ndirildi. Az rbaycan Respublikası bel bir raitd 1994-cü il mayın 8-d Bi kek protokolunu imzaladı. Az rbaycanın dü m n üz rind h rbi u urları say sind mayın 12-d c bh d at k s nail olundu.

Az rbaycana qar ı apardı ı i alçılıq müharib si dövründ Erm nistan Az rbaycan s rh dl rinin 360 km-lik sah sind ir li soxularaq 20%-d k Az rbaycan torpaqlarını i al etmi , Füzuli rayonundakı Horadiz q s b sind n Z ngilanad k **198** km-lik Az rbaycan- ran s rh dl rini n zar t altına almı dı. Erm ni i alları n tic sind Da lıq Qaraba razisind **50 min -d k** az rbaycanlının ya adı 12 h r, l q s b , **53** k nd tutuldu. Da lıq Qaraba dan k narda aparılan i allarla birlikd **890** h r, k nd v q s b erm nil rin lin keçdi. Da ıdılmı obyektl r, z bt olunmu kin v me sah l ri a a ıdık kimi olmu du: **ya ayı evl ri-102000, ictimai binalar-7000; ümumt hsil m kt bl ri-693; s hiyy obyektl ri-695; avtomobil yolları-800 km., körpül r-160; su k m ri- 2300 km., elektrik x tti-15000 km., me sah si -250000 ha., kin sah si-200000 ha., tarixi abid v muzey-l r- 464.** İkin hesablamalara gör , Az rbaycan Res-publikasma **60 mlrd. AB dolları** h cmind z r r d ymi dir.¹⁴¹ Bundan ba qa, Az rbaycanın **civ , obsidian v perlit** ehtiyatlarının hamısı, **tikinti v üzlük** materiallarının **35—60 faizi, me fondunun 23,8 faizi, su ehtiyatlarının 7,8 faizi** v s. i al olunmu torpaqların payına dü ür. Burada **2 qoruq v 3 yasaqlıq, 3 iri su anbarı** da yerl ir.¹⁴²

7.3. Qaraba da erm ni separatçı-terrorçu i al rejimi

Erm nil r Qaraba m i al olunmasına Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tind siyasi hakimiyy ti l keçirm kl ba ladılar. Bu m qş dl onlar qanuni orqanların s lahiyy tl rini m nims m k üçün t dbirl r gördül r. Bununla onlar öz f aliyy tl rin üzd niraq hüquqi don geyindirm y çalı rdılar. Bu m qş dl Da lıq Qaraba Muxtar Vilay ti halisi nümay nd l rinin qurultayı adlandırılan toplantı keçirdil r. Bu «qurultay» qeyri-qanuni idi. Onun q rarı da obyektiv ola bilm zdi. Çünki vilay tin az rbaycanlı halisinin nümay nd l ri h mın «qurultaya» d v t olunmamı dılar v orada i tirak etm mi dü r. 1989-cu il avqustun 16-da Milli ura yaradılmı dı.¹⁴³ Bu ura Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin Az rbaycandan qoparılması i in bilavasit r hb rlik etdi, T kilat Komit sinin f aliyy tin maneçilik tör tdi. 1991-ci ilin sentyabrında is oyuncaq «**Da lıq Qaraba**

respublikası» yaradılması elan edildi. **Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusunu ləvədləndirərək burada ümumrespublika idarə üsuluna keçməsi həmin qurumun qeyri-qanuniliyini bir daha sübut edir.**

Bütün bu proseslər zamanı Ermənistanın mövqeyindəki **hiyləgərlik** də aydın nəzərə çarpır. O, bir tərəfdən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qarşıqbulur edir, digər tərəfdən isə «Dağlıq Qarabağ respublikası» adlanan oyuncaq qurumun beynəlxalq aləmdə tanınmasına çalışır; «Dağlıq Qarabağ respublikası»nda hakimiyyət orqanlarına legitim xarakter vermək üçün «seçkilər» keçirilir və s.

«Dağlıq Qarabağ respublikası» mahiyyət etibarilə separatçı-terrorçu iktisadi rejimdir. Bu rejim, onunla bənzər digər rejimlərdə olduğu kimi, Ermənistan və separatçı-terrorçu qüvvələrinin dəstəkləyən digər dövlətlərin köməyi ilə yaradılan və silahlandırılan hərbi qüvvələrlə arxalanır. Bu rejim özünü «Dağlıq Qarabağ respublikası» adlandırdığı halda, faktiki olaraq tarixi Qarabağ torpaqlarının böyük bir hissəsini, yəni Dağlıq Qarabağ daxil olmayan Azərbaycan ərazilərini də iktisadi əlaltında saxlayır. Təkcə bu fakt Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisində nəqərdə olan torpaqların hazırkı vəziyyətini kifayət qədər aydın şəkildə ifadə edir.

«Dağlıq Qarabağ respublikası» adlanan oyuncaq rejim yaradılarkən Azərbaycan torpaqları iktisadi olunmuş, iktisadi prosesində Azərbaycanlılara qanlı divan tutulmuş, soyqırımları törədilmiş, yerli əhali zorla qaçqın və köçkün çevrilmiş, beləliklə, bu torpaqlarda etnik təmizləmə aparılmışdır. **Bunun nəticəsində Azərbaycanın iktisadi olunmuş torpaqlarında ermənilərin monoetnik hakimiyyət bərqərar edilmişdir.** Yeri gəlmişkən, vaxtla ermənilərin indiki Ermənistan ərazisində keçmiş Qərbi Azərbaycan torpaqlarında da eyni siyasət həyata keçirmişdir.

Diyarın iqtisadi vəziyyəti də qanlı iktisadi rejiminin acınacaqlı nəticələrini əks etdirir. Dağlıq Qarabağın iqtisadi potensialına zərbə vurulmuş, hələ sovet hakimiyyət dövründə meydana gəlmiş erməni mafioz qüvvələrinin arasında bölünmüş, Ermənistanın xammal bazasına çevrilmişdir. Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədlərində nəqərdə iktisadi olunmuş digər Azərbaycan rayonlarının iqtisadiyyatı daha ağır vəziyyətə düşmüşdür. Mövcud iqtisadi potensial, o cümlədən dönmə yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olma halının bütün əmlakı qarət edilmiş və tamamilə dağılmışdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların becərilməsi öz təsirini göstərmişdir. «Kəlib-becərilmiş yerdəki torpaqlarda yabani bitkilər zərfinə olduqundan, vəhşi heyvanlar, ..ziyanverici həşəratlar həddən artıq çoxalır. Onlar trafik ərazilər, o cümlədən qonşu rayonlara yayılaraq təsərrüfatlara böyük ziyan vurur».¹⁴⁴

əhəldəki torpaqlarda olan Azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələr (*Xəritə 15*) vəhşicəsinə talan edilmiş və dağılmışdır. Azərbaycan Albaniya dövlətinə aid xristian abidələrini saxtala dırılaraq erməni-qriqorian abidələrinə çevrilir. Müasir erməni vandalizmi dünyanın gözü qarşısında öz işini görməkdədir...

Bir tərəfdən Qarabağda aparılan hərbi məliyyətlər, digər tərəfdən mövcud iktisadi rejimi ekologiyaya daağırlıq vurmuşdur. «Ermənilər hazırda uşaq məzarları, uşaqların qala divarları, uşaq görkəmli Azərbaycan əmiri Molla Pənah Vəqifin məqbərəsi, Füzulidəh Abbas karvansarası, Adəm, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və s. yatağı məşhurlərində olan mədəni-tarixi abidələrini tamamilə dağıtmış, Qarabağ ərazisindəki qədim Alban kilsələrini silah anbarlarına çevirmişdir».

yararsız hala salmı lar. İ al olunmu razil rd 43- q d r hidrometeoroloji mü ahid m nt q l ri m hv edilmi dir ki, bütün bunlar YUNESKO v Ümumdünya Meteoroloji T kilatının prinsipl rin ziddir».¹⁴⁵

«Da lıq Qaraba respublikası»nın i al olunmu razil rd n narkotikl rin bec rilm si, istehsalı v tranziti kimi istifad etm si haqqında Az rbaycanın Avropa urası Parlament Assambleyasındaki nümay nd hey tinin m ruz v çıxı larında trafılı m lumat verilmi dir. Bu razil rd beyn l xalq v erm ni terror t kilatlarının bazaları olması haqqında da faktlar mövcuddur.¹⁴⁶ Erm nil r m xsus beyn l xalq irk tl rin Da lıq Qaraba in separatçı-terrorçu rejimini maliyy l dirm si faktı da a kar olunmu dur.

Qaraba in i alından sonra Erm nistan h r cür irnikl ndirici vasit l rl h min torpaqları erm nil rl m skunla dırmaqla yana ı, daha hiyl g r yollara l atma a ba ladı. Kürd F hl Partiyası (PKK) il aparılan danı ıqlar n tic sind raqdan kürdl rin i al olunmu razil r köçürülm si üçün t dbirl r görülm y ba landı.¹⁴⁷2003-cü ilin apreli AB v mütt fiq qüvv l rin raqa qar ı müharib si r f si v dövründ orada ya ayan erm nil rin d Qaraba da yerl dirilm si ideyası ortaya atıldı. AB Dövl t Departamenti buna ciddi etirazını bildirdi. Kürdl rin raqdakı mövqeyind ki d yi iklikl r onların Qaraba a köçürülm si bar d erm ni - Kürd F hl Partiyası sövd l m sini pozdu. Bu, slind , h min torpaqların qanuni sahibi olan az rbaycanlıların tarixi hüquqlarının bir daha t sdiqi idi.

Qaraba da separatçı-terrorçu erm ni i al rejimi getdikc bütün dünyada da etiraz do urmaqdadır. T sadüfi deyil ki, beyn l xalq al md böyük qüvv v t sir vasit l rin malik olan erm nil r, bütün c hdl rin baxmayaraq, bu oyuncaq qurumun tanınması sah sind heç bir ir lil yi nail ola bilm mi l r. ksin , bir sıra nüfuzlu beyn l xalq t kilatlar öz s n dl rind Az rbaycan razisinin i alı faktını v Erm nistanın i alçı-t cavüzkar dövl t, oyuncaq «Da lıq Qaraba respublikası»nın is separatçı-terrorçu rejim olmasını t sdiq etmi dir.

QEYDL R-COMMENTS

1. m nası // **Elm v h yat**, 1963, Ns3. S diyev . «Qaraba » sözünün
2. Qaraba m da ilk zamanlar h r adı olması fikri vardır. Co rafıya ünas-toponimist R.Yüzba ova gör , Araz çayının qıra ında Qaraba h ri olmu dur. O yazırdı: «Bu h rin XVII srin birinci yarısına q d r mövcud olması haqqında d qiq kartografik m lumat eld edilmidir. XVII srin birinci yarısında alman s yyahı Adam Olearinin t rtib etdiyi « ran s lt n ti» adlı x rit d Qaraba ya ayı m nt q si 39° imal en dair si il 82° 20' r q uzunluq dair sinin k si diyi nöqt d göst rilir... Z nn edildiyin gör , h min h r XVII-XVIII srl rd ba vermi müharib l r n tic sind da ılıb m hv olmu dur». **Yüzba ov R.** Da lıq Qaraba Muxtar Vilay tinin toponimikası // **Az rb. SSR EA X b rl ri. Yer haqqında elml r ser.**,1969, N° 2, s. 92
3. R.Yüzba ov da bu problem diqq ti c lb ed r k yazmı dır: «Son zamanlarda Az rbaycan toponimikası sah sind aparılmı i l r n tic sind «qara»nın bir neç m nası mü yy n edilmidir, onlardan biri d «qalın», «sıx» dem kdir. Buna sas n, dem k olar ki, Araz çayının qıra ındakı Qaraba h ri son d r c ba lı- ba atlı oldu undan bel adlandırılmı dır». // **yen orada**
4. **Piriyev V.** Az rbaycanın tarixi-siyasi co rafıyası. Bakı, 2002, s. 98
5. **Mirz Camal Cavan ir.** Qaraba tarixi. Bakı, 1959, s. 11
6. **Hüseynov M. M.** Az ıx ma arası. N r iliv s hif göst rilm mi dir .
7. **C f rov .** nsanlı ın s h ri. Bakı, 1994, s.47
8. . . . (VI—IV . . .). , 1987
9. . . . // , 1957, . 27
10. . . . // , . 1, ,, 1987, .213
11. **M mm dova F.** Az rbaycanın siyasi tarixi v tarixi co rafıyası. Bakı, 1993, s.1 17
12. **Mahmudov Y.** «D d Qorqud kitabı»-xalqın yaratdı ı v ya atdı ı tarix // **D d Qorqud dünyası.** Bakı, 2004, s. 18-35
13. **Bünyadov Z.** Az rbaycan VII-IX srl rd . Bakı, 1989, s. 85-100.
14. yen orada, s. 92
15. A . , , , . 1989, c.23
16. Az rbaycan tarixi. Yeddi cildd . kinci cild. Bakı, 1998, s.320
17. . A . y, 1978
18. (cnpa a) // . **AH A ep . CCP. cep. op , npa o.** 1988, 3, c.49-51
19. A e A. Co - A ep XIII-XIV . a y, 1956; **Piriyev V.** Az rbaycan Hülakül r

dövlətin tənzülm dövründə (1316-1360). Bakı, 1978

20.Piriyev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, s. 99

21.Piriyev V. Qarabağ XIII-XIV əsrlərində //«Azərbaycan» qəzeti, 5 noyabr 1989-cu il

22.Azərbaycan tarixi. Yeddi cild. Üçüncü cild. Bakı,1999, s. 41-42

23.Gəncə-Qarabağ yalının müfəssəl tədqiqi. Bakı, 2000, s. 5

24.yenərada, s. 8-9, 21

25.yenərada, s.17

26. . . C o e e pa Be c ap . C ., 1898

27.Gəncə xanlığının tarixi haqqında baxın: . oro xa a. a y, 2003

28.Mirzə Camal Cavanir. Qarabağ tarixi /Qarabağnamı I r. ki kitabda. **Birinci kitab.** Bakı, 1989, s.110-111

29.yenərada, s.111-112

30.yenərada, s.114

31.Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996, s. 519-520

32. hmdby Cavanir. Qarabağ xanlığının 1747—1805-ci illərdə siyasi və ziyətində // **Qarabağnamı I r. Birinci kitab, s. 159**

33.Mirzə Adıgöz İbny. Qarabağnamı // **Qarabağnamı I r. Birinci kitab, s. 35**

34.Mir Mehdi Xzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ // **Qarabağnamı I r. ki kitabda. İkinci kitab.** Bakı, 1991, s. 109

35.Mirzə Adıgöz İbny. Qarabağnamı, s. 36-37

36. **B.H.** O ep A ep6a a a B XVIII . B , 1948, c. 145

37. hmdby Cavanir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi və ziyətində, s. 159-160

38.Daha təfərrüflə baxın: **Ma a . Onox e B. 3y6o a A ep a 1796 r. Ba y, 2003**

39. Apxeorpa . T , 1868, T.2, C.70

40. **X.M. Pocc** A ep6a nep o pe XIX e a. M., 1969, c. 79-80

41.Çarizmin imali Azərbaycanda inzibati- razi bölgürləri haqqında daha təfərrüflə baxın: İnkürov K. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1997

42. Ил о е с о п а е а . С о б р . о п о е , Т . I I I , С . , 1830, N» 1794, c.130

43. о о о п с : о п о е . С о Т . , С . , 1869, c.58-70

44. **A. .** . 1798-1826. M.,1991, c.382

45.O ca e Kapa axc npo , coc a e oe 1823 r. T c, 1866; **X ilov X.D.** Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992, s.17

46.Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixində). Bakı, 1990

47.O ca e nepece ap npe e . M., 183

48.**Ил а о H.H.** Ho a yrpo a pycc y a a a e. C ., 1911, c. 59-61

49.Ka Ka e p a 1917 r., c. 190-197

50. a p H.H. y a ., . 59-61

51. **C e axo T. Pycc** A ep a . 1905-1920 // **Xa ap**, 1990, 1, c. 99
52. **ükürov K.K.** Erm nil rin Az rbaycanda v Osmanlı imperiyasındakı türk genosid tarixinin öyr nilm si: metodoloji probleml r // Az rbaycan tarixinin ça da probleml ri. Bakı, 2000, s. 166-275
53. **Ordubadi M.S.** Qanlı ill r. 1905-1906-cı ill rd Qafqazda ba ver n erm ni-müs lman davasının tarixi. Bakı, 1991; Mir Möhsün N vvab. 1905—1906-cı ill rd erm ni-müs lman davası. Bakı, 1993
54. **To A.M.** Me opa . Ba y, 1993, c. 31-33
55. **Co pa ya e pac op npa** A ep a Pec y . 1919, 15 o p , 1
56. **N sibzad N.** Az rbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1990, s. 49
57. **Musayev .** Az rbaycanın Naxçıvan v Z ng zur bölg l rind siyasi v ziy t v xarici döv l tl rin siyas ti (1917-1920-ci ill r), Bakı, 1998, s. 131-137
58. **yen orada**, s. 224-264
59. **Pa aye v A.** Qaraba bölg l rind erm ni v h ilikl ri // Açılmamı s hif l rin izi il , Bakı, 2001, s. 267-292
60. **a y C. Kapa ax //** pa . 1922, 21 e a p . K obpa a Harop o-Kapa axc o a o ac A ep . CCP. 1918-1925. a ep , a y, 1989, c. 135-137
61. **A. Kapa ax // C** . 7, 1991. Ayrıca n r, t rcüm . Bakı, 1991
62. **a y C. y a .**
63. **A. y a .**
64. **O ep Ko y ap** A ep a . a y, 1963, c.334
65. **K o pa a Ha op -Kapa axc a o ac** A ep a CCP, c. 41
66. **Kapa axc o poc. C e a a ep** , 1991, c. 49-51
67. **Ko ap T. / B Harop -Kapa axe.** C . a y, 1990, c. 32-34
68. . C e, a e a // a e, c.48
69. **K o pa a Harop -Kapa ax a o ac** A ep a CCP, c. 89; **Kapa axc Bo poc.**, c. 46
70. **K o pa a Harop -Kapa ax a o ac** A ep a CCP, c.86-87, 89-90, 88
71. a e, c. 90-92
72. a e, c. 94-95
73. a e, c. 96-97
74. a e, c. 99-101
75. a e, c. 191-194
76. a e, c. 127
77. a e, c. 132-133
78. **Map poc** . «O pa a ap Harop oro Kapa axa » // **Kapa axc o poc**, c.57
79. **K o pa a Harop -Kapa ax a o ac**

- A ep a CCP, c.148
80. e
81. , c. 149
82. , c. 149-150
83. , c. 152-153; Co pa e y a e pac op Pa o e- Kpec oro ACCP 3a 1923 r. Ba y, 1923, c. 384-385
84. K o pa a Harop -Kapa ax a o ac A ep a CCP,c. 154-155
85. , c. 165-166
86. Ta e, c. 268-270; Co pa e y a e pac op e Pa6o e- Kpec oro pa ACCP a 1924 r. a y, 1926, c. 333-335
87. Kapa axc onpoc, c.48
88. PK (). C e orpa ec o e . M., 1968, c. 487
89. Hay B. ., Kyp . . a e a e Jle a // c op c op . Tp a a ece . M., 1988, c. 84-121
90. Kapa axc onpoc, c.58
91. Ta e, c. 38
92. K o6pa a Harop Kapa axc a o A ep a a CCP, c. 241-242
93. A.M. Kapa axc p // Co , 1991, 7
94. H. . B ropax a e ypa. a y, 1986, c.3
95. .Musayev «Az rbaycanın Naxçıvan v Z ng zur bölg l rind siyasi v ziyy t v xarici dövl tl rin siyas ti (1917—1921-ci ill r)» adlı monoqrafiyasının (Bakı, 1998) «Z ng zurun bir hiss sinin Erm nistana verilm si prosesi» paraqrafında (s.300-335) bu problemin b zi aspektl rin toxunmu dur.
96. C co ace e ec A ep a (o a ep ce - x 1917 1921). , 1922
97. K o pa Harop o-Kapa axc o A ep a a CCP, c. 165-166
- 98 Ta e, c. 174-175
99. ce -xo epe 1921 r. o ce o ec o pa a x ye ax ACCP, Harop oro Kapa axa o e (oc) ye a , p rpa . . III. . XVII. , 1924, .9
100. ep a CCP. A pa - epp op oe e e e. a y, 1979
101. K op o pa a Harop -Kapa axc o A ep a CCP, c. 164-166
102. A ep a ce -xo epe c 1921 . . III. B . XVII. a y, 1924
103. Ko ap .A. Harop Kapa ax. a y, 1925
104. Ta e, c.48-51
105. Xoc . c op Co e oro Co a. 1917-1991. M., 1995, c.337-372. *Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu müəllif Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrin mahiyyətini düzgün izah edə bilmir // Yen orada, s. 484-486*
106. Az rbaycan SSR. nzibati- razi bölgüsü. 1968-ci il iyunun 10-d k olan

- v ziyət görülməlidir. Bakı, 1968; Azərbaycan SSR inzibati- razi bölgüsü. Bakı, 1979
107. CCCP. 1990. M., 1990, c. 3
108. A. Poəe CCCP (ac e).
M.,1977; K.B. Harop -Kapa axc //
M., 1985, c. 266
109. Baxın: Co e oro Harop oro Kapa axa a 40 .
C .. , 1963; Ha op Kapa ax a 50
(1923-1973). , 1974; Harop o o Kapa axa B
e. , 1976 p.
110. Co e oro Harop oro Kapa axa a 40 .
C ..c. 11-12
111. , c. 43
112. , c. 7
113. Baxın: Ca e a e . Harop Kapa ax: He ec pa . a y, 1995,
c. 18-19
114. , c. 54
115. , 1988, 24 ap a
116. , 1988, 11 ap a
117. .
118. IIIar M. Ha op Kapa ax. M.; /., 1927
119. Kapa axc Bo poc, c. 77-78
120. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai həmrəylik katları arxivində (ARDSP HA), f.l.siyahı 169, i 249, v.7
121. Yen orada, v.8-12
122. N c fov B. Deportasiya. Bakı, 1998, s.39-42; . B
Иloc e oe B A ep a e.1945-1953. a y, 2003, c.294 v b.
123. Pa ayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995; N c fov B. Göst. s r v s.
124. Kapa axc Bonpoc, c. 9
125. e, c. 10
126. . O a . Epe a , 1984
127. Ho e op . XX Be . B 2-x TT., T. 2, M., 1999, c. 352-355
128. Humanite, 18 noyabr 1987-ci il (fransız dilində)
129. «Co e Kapa ax», 21 1988 r.
130. . y Cy // o
. a y, 1990, c. 355-363
131. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001, s.65-66
132. Harop Kapa ax: pa y . . a y, 1989,
c. 304-306
133. ep . -1990. . a y, 1990
134. Azərbaycan Respublikasının «Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı».
Bakı, 1991
135. Xp a HKAO, 1988- 1990. y, 1990
136. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, s.97
137. Genocide Khojaly. 26 february 1992-2002
138. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, s.112, 255

139. Un Security Council Resolutions

140. yen orada, s.113

141. The statistical information about refugees and internally displaced people in Azerbaijan Republic. 1999 year. s. 4,6

142. **H s nov T.** Erm nistan t r find n i al olunmu r azil rin t bii ehtiyatları v ekologiyasına vurulan ziyanlar. **Qaraba dün n, bu gün v sabah.** Bakı, 2002, s. 170-173; e o e, T e -

. y, 2004.

143. Co e Kapa ax, 17 a yc a 1989 r.; Kapa axc Bo poc, c. 103-104

144. **H s nov T.** göst. s r, s. 172

145. **Hüseynov S.** Davamlı insan konsepsiyası v i al olunmu r azil rin ekoloji v ziyy ti // **Qaraba dün n, bu gün v sabah., s. 162—163**

146. **Hypa** , . O y po a e a ep a e y e ace IKK // ep o, 9 o p 2000 r.

147.

148. oc a e e KIICC Co e a CCCP OT 24 ap a 1988 r. «0 epax o y pe - pa Harop o- Kapa axc a A ep a CCP B 1988-1995 ro ax»; a Bepxo oro Co e a CCCP «0 pe x Bepxo x Co e Ap CCP A ep a CCP o o pocy o Harop Kapa axe» (20 1988 r.) // **Ha op Kapa ax: pa y , c. 43-51; 153-155** .

149. **Bu iclasın materialları «Az rbaycan» q zetind** (2001-ci il 24 fevral) çap olunmu dur.

150. yen orada

151. Lissabon sammiti haqqında daha traflı baxın: Lissabon sammiti 1996. Bakı, 1997; H s nov . Az rbaycanın xarici siyas ti: Avropa dövl tli ri v AB (1991-1996). Bakı, 1998, s. 232-250

152. «Azerbaycan» q zeti, 24 fevral 2002-ci il

153. yen orada

154. yen orada

155. yen orada

156. yen orada

157. Az rbaycan Respublikası. 1991-2001, s.260-261

158. «Az rbaycan» q zeti, 1 noyabr 2003-cü il

